

**TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI
UNIVERSITETI HUZURIDAGI PEDAGOG KADRLARNI
QAYTA TAYYORLASH VA ULARNING MALAKASINI
OSHIRISH TARMOQ MARKAZI**

**OLIV TA'LIMDA MUMTOZ SHE'R
TUZILISHINI O'QITISH MUAMMOLARI**

moduli uchun

O'QUV-USLUBIY MAJMUA

**Malaka oshirish kursi yo'nalishi: O'zbek tili filologiyasi:
o'zbek adabiyotshunosligi**

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI

ALISHER
NAVOIY

Toshkent – 2023

Modulning o'quv-uslubiy majmuasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2020-yil 7-dekabrda 648-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan o'quv dasturi va o'quv rejasiga muvofiq ishlab chiqilgan.

Tuzuvchi:

D.Yusupova, filologiya fanlari doktori

Taqrizchilar:

B.To'xliyev, filologiya fanlari doktori, professor

K. Mullaxo'jayeva, filologiya fanlari nomzodi, dotsent, ToshDO'TAU

S. Normamatov, filologiya fanlari doktori. ToshDO'TAU

E. Ushenmez, filologiya fanlari doktori, Turkiya Istanbul universiteti professori

Ushbu o'quv-uslubiy majmua Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti Kengashining 2022-yil 29-dekabrda 5-sonli qarori bilan nashrga tavsiya qilingan.

MUNDARIJA

T/r	BO'LIMLAR	SAHIFA
I.	ISHCHI O'QUV DASTUR	4
II.	MODULNI O'QITISHDA FOYDALANILADIGAN INTERFAOL TA'LIM METODLARI	16
III.	NAZARIY MASHG'ULOT MAZMUNI	29
IV.	AMALIY MASHG'ULOT MAZMUNI	57
V.	KEYSLAR BANKI	92
VI.	GLOSSARIY	94
VII.	ADABIYOTLAR RO'YXATI	111
VIII.	TAQRIZ	116

I. ISHCHI O'QUV DASTUR

KIRISH

Dastur O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrda tasdiqlangan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli, 2019-yil 27-avgustdagi "Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining uzluksiz malakasini oshirish tizimini joriy etish to'g'risida"gi PF-5789-sonli, 2019-yil 8-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-sonli, 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-sonli farmonlari hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 23-sentabrdagi "Oliy ta'lim muassasalari rahbar va pedagog kadrlarining malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 797-sonli, 2020-yil 29-yanvardagi "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi atamalar komissiyasining faoliyatini tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 40-sonli qarorlarida belgilangan ustuvor vazifalar mazmunidan kelib chiqqan holda tuzilgan bo'lib, u oliy ta'lim muassasalari pedagog kadrlarining kasb mahorati hamda innovatsion kompetentligini rivojlantirish, sohaga oid ilg'or xorijiy tajribalar, yangi bilim va malakalarni o'zlashtirish, shuningdek, amaliyotga joriy etish ko'nikmalarini takomillashtirishni maqsad qiladi.

Dastur doirasida berilayotgan mavzular ta'lim sohasi bo'yicha pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish mazmuni, sifati va ularning tayyorgarligiga qo'yiladigan umumiy malaka talablari va o'quv rejalari asosida shakllantirilgan bo'lib, uning mazmuni kredit modul tizimi va o'quv jarayonini tashkil etish, ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish, ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy etish, maxsus maqsadlarga yo'naltirilgan ingliz

tili, mutaxassislik fanlar negizida ilmiy va amaliy tadqiqotlar, o'quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy uslublari bo'yicha so'nggi yutuqlar, pedagogning kreativ kompetentligini rivojlantirish, ta'lim jarayonlarini raqamli texnologiyalar asosida individuallashtirish, masofaviy ta'lim xizmatlarini rivojlantirish, vebinar, onlayn, "blended learning", "flipped classroom" texnologiyalarini amaliyotga keng qo'llash bo'yicha tegishli bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan.

Qayta tayyorlash va malaka oshirish yo'nalishining o'ziga xos xususiyatlari hamda dolzarb masalalaridan kelib chiqqan holda dasturda tinglovchilarning mutaxassislik fanlar doirasidagi bilim, ko'nikma, malaka hamda kompetensiyalariga qo'yiladigan talablar takomillashtirilishi mumkin.

“Oliy ta'limda mumtoz she'r tuzilishini o'qitish muammolari” moduli Oliy ta'limdagi professor-o'qituvchilar malakasini oshirish tizimi oldiga davr tomonidan qo'yilayotgan yangi talablar asosida tuzilgan. Mamlakat hayotida yuz berayotgan jiddiy o'zgarish va yangilanishlar, shubhasiz, oliy filologik ta'lim tizimida adabiyotshunoslik bilan bog'liq fanlarni o'qitishni yo'lga qo'yish borasida ham tubdan yangilanish bo'lishini taqozo qiladi.

So'nggi yillarda oliy ta'limning filologik yo'nalishlarida mumtoz poetika, xususan, aruz she'r tizimini o'qitishga alohida e'tibor qaratilayotganligi, bakalavriat yo'nalishining quyi bosqichlardayoq "Aruz va mumtoz poetika", "Klassik she'r o'lchovi" kabi fanlarni o'qitishning joriy etilayotganligi e'tiborga molik jihatlardandir, zero, o'zbek mumtoz adabiyotining ajralmas qismi sanalgan she'rshunoslik, xususan, aruz tizimini chuqur bilmaslik mumtoz janrlarda yaratilgan badiiy namunalarni mohiyatini to'la anglashda murakkabliklar tug'diradi. Shu bois mumtoz vazn hisoblanmish aruzni qulay uslubda o'rganish va o'rgatish bugungi kun ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biridir.

Mumtoz adabiyotimiz vujudga kelgan davr va bugungi kun oralig'idagi uzoq muddat, globallashtirish jarayonining kundan-kunga kuchayishi, zamonaviy

texnologiyalarning katta tezlik bilan maishiy turmushimizga kirib borayotganligi, cheksiz informasiyalar insonlarning badiiy did va saviyasiga sezilarli darajada ta'sir o'tkazayotgani natijasida mumtoz shoirlarimizning boy ijodiy merosidan yoshlarimizning yetarlicha bahramand bo'lmayotganliklari sir emas.

Xalqimizning ma'naviy negizi hisoblanmish mumtoz adabiyotni o'rganish, yoshlarda unga nisbatan chuqur ehtirom va qiziqish uyg'otish, ularni bunga jalb qilish kun tartibidagi dolzarb masalalardandir. Chunki ajdodlarning ma'naviy merosi bizga o'zligimizni anglatadi, yot g'oyalarga, "ommaviy madaniyat" kabi salbiy g'oyalarni targ'ib etuvchi hodisalarga karama-qarshi kuch sifatida shakllanuvchi mafkuraviy immunitetning ma'naviy fundamenti bo'lib xizmat qiladi.

Shuning uchun ham ushbu modul oliy o'quv yurtlari professor-o'qituvchilariga mumtoz she'rshunoslik, xususan, aruz tizimini o'qitishda yangicha yondashuv yo'llari borasida tushuncha beradi.

Modulning maqsad va vazifalari

"Oliy ta'limda mumtoz she'r tuzilishini o'qitish muammolari" modulining **maqsadi** malaka oshirish kursi tinglovchilarida adabiyotshunoslik va adabiyot nazariyasiga doir turli fanlar, ayniqsa, "Aruz va mumtoz poetika" fanini o'qitish borasida yangicha ilmiy yondashuvlarni shakllantirish va ularni amalda qo'llash ko'nikmalarini o'rgatishni ko'zda tutadi.

Ushbu modulning **vazifalari** quyidagilardan iboratdir:

- oliy maktab professor-o'qituvchilarini adabiyotshunoslikka tegishli fanlarni o'qitish samaradorligini oshirishga doir ilmiy-metodik yangiliklar bilan tanishtirish;
- tinglovchilarda "Aruz va mumtoz poetika" kursi bo'yicha samarali saboqlar uyushtirish ko'nikmasini shakllantirish;
- profeesor-o'qituvchilarda "Aruz va mumtoz poetika" kursini o'tishda turli innovasion usullardan foydalana bilish ko'nikmasini tarkib topdirish;

- tinglovchilarda adabiyoshunoslikka doir fanlarni o'qitishda interfaol usullarni qo'llay olish malakasini shakllantirish;
- tinglovchilarni mumtoz she'riy shakllar va janrlardagi asarlarni tahlil qilishga o'rgatish.

Modul yuzasidan tinglovchilar bilim, ko'nikma, malaka va kompetentligi darajasiga qo'yiladigan talablar

“Oliy ta'limda mumtoz she'r tuzilishini o'qitish muammolari” moduli yuzasidan tinglovchilar quyidagi *bilim*larga ega bo'lishi kerak:

- mumtoz she'r tuzilishining o'ziga xos xususiyatlarini;
- mumtoz she'r tuzilishini o'qitish kechimiga kreativ yondashuvni;
- mumtoz she'r tuzilishini o'qitishning asoslari nimalardan iborat ekanligini;
- mumtoz she'r tuzilishini o'qitish samaradorligiga erishishda professor-o'qituvchining talabalar bilan, talabalarning o'zaro bir-biri bilan sherikligini yo'lga qo'yishni;
- mumtoz she'r tuzilishini o'qitishda talabalarni mustaqil fikrlashga o'rgatishning hal qiluvchi ahamiyatga egaligini;
- mumtoz she'r tuzilishining o'ziga xos xususiyatlari, she'rshunoslik tarixi;
- aruz vaznining kvantitativ va kvalitativlik xususiyatlari haqidagi bilimlarni amaliyotda qo'llay bilishni.

Ushbu modul tinglovchida quyidagi *ko'nikmalarni* shakllantirishga xizmat qiladi:

- turli asli ruknlardan tarkib topgan bahrlar va ularning o'ziga xos xususiyatlarini farqlay olish;
- lirik janrdagi har qanday mumtoz asarni o'quv yoki ilmiy tahlilga torta olish;
- taqti' va uning qoidalari, bahrlar va ularning tarkibiy tuzilishi, bir xil asliy ruknlardan tashkil topgan bahrlar, ularning o'ziga xos xususiyatlari, turkiy

- she'riyatda faol qo'llanilgan ramal, hazaj, rajaz, mutaqorib bahrlarida yozilgan she'rlarning taqtiyini belgilay olish;
- turli asliy ruknlardan tarkib topgan bahrlar va ularning o'ziga xos xususiyatlarini farqlay olish;
  - mumtoz aruzshunoslik asoslari; baytli, bandli va bayt asosidagi bandli she'r shakllari, ularning o'ziga xos xususiyatlari, mumtoz qofiya turlarini bir-biridan ajrata olish.
  - Ushbu modulni o'zlashtirish orqali tinglovchilar tubandagi **malakalarni** egallashlari mo'ljal qilinadi:
  - adabiyot nazariyasi, mumtoz adabiyotga doir darslarda o'qitishning interfaol usullaridan foydalana olish;
  - istalgan bilim darajasiga ega auditoriya ahli bilan aloqaga kirisha bilish;
  - adabiyot saboqlarida o'qitishning interfaol usullaridan foydalana bilish;
  - adabiyot bo'yicha o'tkaziladigan mashg'ulotlarda muammoli ta'lim usulini qo'llay olish;
  - adabiyotga doir fanlar yuzasidan talabalar bilimini xolis baholay bilish;
  - adabiyot saboqlarini talabalar uchun qiziqarli mashg'ulotlarga aylantira olish.

Modulni to'liq o'zlashtirish natijasida tinglovchi professor-o'qituvchilar istalgan bilim darajasiga ega auditoriya bilan aloqaga kirisha olish, badiiy tahlil **kompetentligiga** ega bo'ladilar. Unda tekshirilayotgan mumtoz she'riy janrning asosiy xususiyatlarni ilmiy jihatdan tadqiq etish yo'llarini egallaydilar.

Modulni tashkil etish va o'tkazish bo'yicha tavsiyalar

“Oliy ta'limda mumtoz she'r tuzilishini o'qitish muammolari” moduli ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar shaklida olib boriladi. Moduldagi ilmiy qarashlar mohiyatini tinglovchilarga yetkazish jarayonida o'qitishning zamonaviy usullari, badiiy adabiyot va estetika ilmidagi eng so'nggi yutuqlardan foydalanish ko'zda tutilgan:

- ma'ruza shaklidagi saboqlarda milliy va chet el adabiyot metodikasi fanlaridagi so'nggi yutuqlardan foydalanish;
- masofadan o'qitish orqali tinglovchilarning mumtoz she'r tuzilishini o'qitishga doir yangiliklarni mustaqil egallab olishlariga imkon yaratish;
- amaliy mashg'ulotlarda ta'limning fikriy hujum, kichik guruhlar bilan ishlash singari interfaol usullarini qo'llash ko'zda tutiladi.

Modulning o'quv rejadagi boshqa modullar bilan bog'liqligi va uzviyligi

Oliy ta'limda mumtoz she'r tuzilishini o'qitish muammolari” moduli o'quv rejadagi mutaxassislik fanlarining barchasi bilan uzviy bog'langan.

Modulning Oliy ta'limdagi o'rni

Modulni o'zlashtirish orqali tinglovchilar “Aruz va mumtoz poetika” mutaxassislik fanini o'qitishning eng ilg'or yo'llarini egallaydilar, ularda har qanday ilmiy darajadagi auditoriya ahli bilan adabiy yaratishlar to'g'risida fikr bildirish ko'nikmasi shakllantiriladi. Natijada, fanni o'qitish samaradorligini sezilarli oshiradi.

Modul bo'yicha soatlar taqsimoti

№	Modul mavzulari	Jami	Auditoriya o'quv yuklamasi	
			Jumladan:	
			Nazariy	Amaliy mashg'ulot
1.	Mumtoz adabiyotni o'qitishga xos xususiyatlar. Mumtoz she'r nav'lari.	2	2	
2.	Aruz tizimi haqida umumiy ma'lumot. Aruzning nazariy asoslari.	2	2	

3.	Mumtoz she'r tuzilishining o'ziga xos xususiyatlari, she'rshunoslik tarixi, aruz vaznining kvantitativ va kvalitatif xususiyatlari.	2	2	
4.	Juzv, rukn, hijo, bahr, doira tushunchalari.	2		2
5.	Bahrlar va ularning tuzilishi. Turkiy she'riyatda musta'mal bahrlar.	2		2
6.	Mumtoz qofiya haqida umumiy ma'lumot, uning tarkibiy qismlari. Mumtoz qofiya turlari.	2		2
7.	Mumtoz she'rni tahlil qilish usullari. Mumtoz she'riy shakllar, mumtoz poetika masalalari.	2		2
Jami		14	6	8

NAZARIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-mavzu. Mumtoz adabiyotni o'qitishga xos xususiyatlar. Mumtoz she'r nav'lari. She'r tuzilishi. She'r tuzilishining taraqqiyot bosqichlari. Ibtidoiy shakllanish bosqichi. Sinkretizm davri (musiqqa, raqs va she'r uyg'unligi). Alohida san'at turi sifatidagi mustaqil ajralish davri. Keng qo'llanilish natijasidagi to'la shakllanish davri va mazkur to'la shakllanish bosqichini ilmiy idrok etgan she'r tuzilishi nazariyasining kelib chiqishi. She'r tuzilishining zamonaviy rivojlanish tamoyillarini tahlil etish bosqichlari. G'arb va Sharq adabiyotida she'r tuzilishiga doir qarashlar. Mumtoz she'r nav'lari. Manbalarda she'r nav'lariga doir qarashlar. She'r shakllarining tasnifi. Baytli, bandli, bayt asosidagi bandli she'r shakllari. Mumtoz janrlarni bir-biridan farqlash tamoyillari.

2-mavzu. Aruz tizimi haqida umumiy ma'lumot. Aruzning nazariy asoslari. Aruz tizimi haqida umumiy ma'lumot. Aruzning nazariy asoslari. Mumtoz she'r tuzilishining o'ziga xos xususiyatlari, she'rshunoslik tarixi, aruz vaznining kvantitativ va kvalitatif xususiyatlari. O'zbek adabiyotida she'riy

tizimlar. Barmoq, aruz hamda erkin she'r tizimlari. Aruzning paydo bo'lishi. Nazariy asoslari. Hijolar va ularning turlari. Aruzda rukn tushunchasi. Asliy va tarmoq ruknlar. Bahrlar, ularning tasnifi. Mumtoz aruzshunoslik asoslari. Juzv, zihof, furu', doira.

3-mavzu. Mumtoz she'r tuzilishining o'ziga xos xususiyatlari, she'rshunoslik tarixi, aruz vaznining kvantitativ va kvalitatif xususiyatlari. Aruzning kvantitativ va kvalitatiflik xususiyatlari. Aruzda prosodik urg'u masalasi. Aruz ilmini oliy ta'limda o'qitish bilan bog'liq muammolar. Ilmi qofiya. Uning vujudga kelish omillari. Ilmi aruz va ilmi qofiya munosabati. Mumtoz qofiyani vujudga keltiruvchi harflar. Mumtoz qofiya turlari. O'zak tarkibiga ko'ra qofiya turlari. Mujarrad qofiya. Bunday qofiya turida raviy harfi cho'ziq unidan iborat bo'lishi yoki raviy undosh bilan yakunlanib, undan oldin *tavjih* – qisqa unli kelishi. *Murdaf qofiya*. Bunday qofiya turida raviy harfidan oldin cho'ziq unilardan biri – *ridfi asliy*, ba'zan esa *ridfi zoyid* kelishi. *Muqayyad (qaydli) qofiya*. Bunday qofiya turida o'zak tarkibida qisqa unidan so'ng qator undosh kelishi. Bunda qisqa unli *hazv*, raviydan oldin to'rgan undosh *qayd* deb atalishi. *Muassas qofiya*. Bunday qofiya turida cho'ziq “o” unlisi bilan raviy o'rtasida bir undosh va undan keyin bir unli kelishi. Cho'ziq “o” unlisi *ta'sis* deb, undan keyingi undosh *daxil* deb, raviy oldidagi qisqa unli esa *ishbo'* deb atalishi. Qofiyaning tuzilishiga ko'ra turlari. Muqayyad va mutlaq qofiyalar.

AMALIY MASHG'ULOTLAR MAZMUNI

1-mavzu. Juzv, rukn, hijo, bahr, doira tushunchalari. Aruz tizimida rukn tushunchasi. Ma'lum bir hijolarning birikuvidan hosil bo'ladigan ritmik bo'lak rukn ekanligi. Ruknlar asliy va tarmoq ruknlarga bo'linishi. Asliy ruknlar o'zgarishga uchramagan, to'liq holatdagi ritmik bo'laklar bo'lsa, tarmoq ruknlar asliy ruknlardagi hijolarni muayyan tarzda o'zgartirish hisobiga vujudga kelishi. Ruknlarning muayyan tarzda takrorlanib kelishi natijasida bahrlarning vujudga kelishi. Baytdagi bir so'zning o'zidan keyin kelayotgan

unli harf bilan boshlangan so'zga qo'shib o'qilishi orqali vasl hodisasining yuzaga kelishi. Bu hodisaning bir so'z tarkibida sodir bo'lmazligi. Ushbu hodisa yuzaga kelishi uchun birinchi so'z undosh bilan tugab, undan keyin kelayotgan so'z unli bilan boshlanishi kerakligi. Imola hodisasining vazn talabi bilan o'ta cho'ziq hijolar tarkibidagi unli larni hamda qisqa talaffuz qilinuvchi unli larni sun'iy tarzda cho'zib o'qishni ifodalashi. She'rshunoslikda imolaning ikki turi farqlanishi: *imolai maqbul* (yoqimli imola) va *imolai maqduh* (siniq yoki yoqimli bo'lmagan imola). Taslim arabcha "yemirish" ma'nosini bildirib, vazn talabi bilan baytdagi so'zlarning biror harfini tushurish ekanligi. Taslim ko'p hollarda juft undoshlardan birining, "vov" ("v") undoshining, yoy ("y") harfi va b.larning matn tarkibidan tushirib qoldirilishi hisobiga yuz berishi.

2-mavzu. Bahrlar va ularning tuzilishi. Turkiy she'riyatda musta'mal bahrlar. Aruzshunoslikda bahrlar miqdori. Bahrlar tasnifi: muttaliq ul arkon bahrlarining bir xil asliy ruknlardan tarkib topishi. Muxtalif ul arkon bahrlarining turli asliy ruknlar va ularning tarmoqlaridan hosil bo'lishi. Turkiy she'riyatda aruz tizimining 13 bahri istifoda etilishi. Shulardan birinchi guruhdagi ramal, hazaj, rajaz, mutaqorib bahrlari nisbatan faol ekanligi. Ramal bahri turkiy she'riyatda eng ko'p qo'llanilgan bahr bo'lib, deyarli barcha shoirlar ijodida yetakchi o'rinda turishi. Ramal bahrining *foilotun* asliy ruknining bayt tarkibida turli holatlarda takrorlanishidan hosil bo'lishi. Turkiy she'riyatda uning 10 ta tarmog'idan foydalanilishi. Ramal bahrining musta'mal vaznlari. Hazaj bahri *mafoiylun* (V – – –) asliy ruknining baytdagi takroriga asoslangan bo'lib, qo'llanilishi jihatidan turkiy she'riyatda ramal bahridan keyin ikkinchi o'rinda turishi. Turkiy she'riyatda hazajning 12 ta tarmog'idan foydalanilishi. Hazaj bahrining musta'mal vaznlari.

3-mavzu. Mumtoz qofiya haqida umumiy ma'lumot, uning tarkibiy qismlari. Mumtoz qofiya turlari. Mumtoz she'rning qaysi janrga mansubligi aniqlangach, undagi ohangdosh so'zlarni belgilash zarurligi. Raviyni aniqlash. Raviydan avaal keluvchi harflarga qarab qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra

farqlanuvchi turlarini topib olish. Mujarrad, muassas, murdaf va muqayyad (qaydli) qofiyalarni aniqlash usullari. Qofiyaning tuzilishiga ko'ra turlarini aniqlash va ularni nomlash tamoyillari.

Mumtoz she'rni tahlil qilish uchun dastlab uning janrini aniqlash talab qilinishi. So'ngra she'rning qaysi vaznda yozilganligi taqti' va afoiyllar asosida belgilanishi. She'rdagi ritmik ohangni prosodik urg'u asosida aniqlash usullari. She'rda qo'llanilgan tasviriy vositalar. Qofiya turlari va san'atlari.

4-mavzu. Mumtoz she'rni tahlil qilish usullari. Mumtoz she'riy shakllar, mumtoz poetika masalalari. "Mumtoz she'rni tahlil qilish usullari" ta'limning eng samarali ko'rinishlaridan biridir. Bunda Alisher Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy" kulliyotidagi muayyan lirik janrlar tinglovchilar e'tiboriga havola qilinadi. Har bir tinglovchi ushbu janr yuzasidan o'z mustaqil fikrini qog'ozga tushiradi. O'z qarashlariga tayangan holda fikr aytadilar, o'zgalarning yondashuvlariga munosabat bildiradilar. Havola qilingan mumtoz she'rning janr xususiyatlari, vazn ko'rsatkichlari, qofiya turlari haqida ma'lumot beradilar. Shu tariqa mumtoz she'rning ilmiy-filologik tahlilini amalga oshirish bo'yicha tajribaga ega bo'ladilar. Bugungi oliy filologik ta'lim uchun talabalarga faqat adabiy-nazariy bilim berish yetarli emas. Ularda har qanday mumtoz janrga ilmiy yondashish malakasi shakllantirilishi kerak. Jumladan, oliy ta'limda ruboiy vaznlarini o'qitishga ham alohida soat ajratilganki, bu aruz tizimidagi nisbatan murakkab bo'lgan ruboiy vaznlarini sodda va qulay uslubda o'qitish masalasini kun tartibiga qo'yadi.

Ruboiy vaznlari hazaj bahrída yaratiladi. Hazaj bahrining axrab shajarasi 12 vaznni, axram shajarasi yana 12 vaznni o'z ichiga oladi va ushbu jami 24 vazn ruboiy vaznlari hisoblanadi. Ruboiyning she'riy o'lchovi bilan bog'liq muhim xususiyat shundaki, boshqa she'riy janrlardan farqli o'laroq, uning to'rt misrasi mazkur shajaralarga mansub 4 xil vaznda yozilishi mumkin.

Ruboiy vaznlarini o'rganish uchun dastavval Hazaj bahrining asliy rukni hisoblangan *mafoiylun* ruknidan hosil bo'luvchi hamda ruboiy vaznlarini

shakllantiruvchi asliy va tarmoq ruknlar (jami 10 ta) ni o'zlashtirish lozim bo'ladi.

Ruboiy vaznining nomini aniqlash uchun esa avvalo keltirilgan ruboiy misrasining qaysi shajara vaznlarida bitilganini belgilab olish lozim. Buning uchun oldingi uch hijo alohida rukn qilib ajratiladi va shu asosda uning axrab yoki axramda ekanligi belgilanadi. Ruboiy vaznlari, aruz tizimidagi boshqa vaznlardan farqli o'laroq bayt asosida emas, balki misra asosida paydo bo'ladi va bir misra odatda, murabba' (to'rt rukn) shaklida keladi. Misradagi to'rtinchi rukn bevosita uchinchi ruknga bog'liq bo'ladi, ya'ni uchinchi ruknning oxirgi hijosi cho'ziq bo'lsa, to'rtinchi rukn ham cho'ziq hijo bilan, agar oxirgi hijo qisqa bo'lsa, so'nggi rukn ham qisqa hijo bilan boshlanadi.

O'QITISH SHAKLLARI

Ushbu modul bo'yicha quyidagi o'qitish shakllaridan foydalaniladi:

- masofadan o'qitish;
- ma'ruzalar, amaliy mashg'ulotlar (ta'lim texnologiyalarini anglab olish, nazariy bilimlarni amaliyotga qo'llash);
- suhbatlar orqali tinglovchida muayyan muammoga munosabat bildirish qobiliyatini shakllantirish;
- unda adabiy ta'limga doir masalani eshitish, idrok qilish va mantiqiy xulosalar chiqarish xususiyatini qaror topdirish;
- tinglovchilarni bahs-munozaralar paytida muammolar yechimi bo'yicha dalil va asosli argumentlar taqdim qilishga, o'z fikrini asoslashga o'rgatish.

**II. MODULNI O'QITISHDA
FOYDALANILADIGAN INTERFAOL
TA'LIM METODLARI**

“SWOT-tahlil” metodi

Metodning maqsadi: mavjud nazariy bilimlar va amaliy tajribalarni tahlil qilish, taqqoslash orqali muammoni hal etish yo'llarni topishga, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, baholashga, mustaqil, tanqidiy fikrlashni, nostandart tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

S (strength)	- kuchli tomonlari
W (weakness)	- zaif, kuchsiz tomonlari
O (opportunity)	- imkoniyatlari
T (threat)	- to'siqlar

Namuna: Mumtoz matnlar bo'yicha struktural tahlil imkoniyatlarini jadvalga tushiring.

S	Mumtoz matnlar bo'yicha struktural tahlilning kuchli tomonlari.	Maksimal aniqlik bilan har tomonlama xolis xulosa chiqarishi.
W	Mumtoz matnlar bo'yicha struktural tahlilning kuchsiz tomonlari.	Badiiy matndagi tuyg'ular tahlilini to'la amalga oshirib bo'lmaydi.
O	Mumtoz matnlar bo'yicha struktural tahlil (ichki) imkoniyatlari.	Shakl va mundarijaning har bir komponentlarini jiddiy mikrotahlildan o'tkaziladi.
T	To'siqlar (tashqi).	Struktural poetika bo'yicha tinglovchilarning nazariy bilimlari yetishmasligi.

“Xulosalash” (Rezyume, Veer) metodi

Metodning maqsadi: Bu metod murakkab, ko'p tarmoqli, mumkin qadar, muammoli xarakteridagi mavzularni o'rganishga qaratilgan. Metodning mohiyati shundan iboratki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo'yicha bir xil axborot beriladi va ayni paytda, ularning har biri alohida aspektlarda muhokama etiladi. Masalan, muammo ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari bo'yicha o'rganiladi. Bu interfaol metod tanqidiy, tahliliy, aniq mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda o'quvchilarning mustaqil g'oyalari, fikrlarini yozma va og'zaki shaklda tizimli bayon etish, himoya qilishga imkoniyat yaratadi. “Xulosalash” metodidan ma'ruza mashg'ulotlarida individual va juftliklardagi ish shaklida, amaliy va ko'chma mashg'ulotlarida kichik guruhlardagi ish shaklida mavzu yuzasidan bilimlarni mustahkamlash, tahlili qilish va

Metodni amalga oshirish tartibi:

trener-o'qituvchi ishtirokchilarni 5-6 kishidan iborat kichik guruhlariga ajratadi;

trening maqsadi, shartlari va tartibi bilan ishtirokchilarni tanishtirgach, har bir guruhga umumiy muammoni tahlil qilinishi;

har bir guruh o'ziga berilgan muammoni atroflicha tahlil qilib, o'z mulohazalarini yozma bayon qiladi;

navbatdagi bosqichda barcha guruhlar o'z taqdimotlarini o'tkazadilar. Shundan so'ng, trener tomonidan tahlillar umumlashtiriladi.

taqqoslash maqsadida foydalanish mumkin.

Badiiy tahlil tizimlari					
Germenevtik tahlil (talqin)		Struktural (tarkibiy) tahlil		Lisoniy tahlil	
afzalligi	kamchiligi	afzalligi	kamchiligi	afzalligi	kamchiligi
Xulosa:					

“Keys-studi” metodi

“**Keys-stadi**” - inglizcha so‘z bo‘lib, (“case” – aniq vaziyat, hodisa, “stadi” – o‘rganmoq, tahlil qilmoq) aniq vaziyatlarni o‘rganish, tahlil qilish asosida o‘qitishni amalga oshirishga qaratilgan metod hisoblanadi. Mazkur metod dastlab 1921-yil Garvard universitetida amaliy vaziyatlardan iqtisodiy boshqaruv fanlarini o‘rganishda foydalanish tartibida qo‘llanilgan. Keysda ochiq axborotlardan yoki aniq voqea-hodisadan vaziyat sifatida tahlil uchun foydalanish mumkin. Keys harakatlari o‘z ichiga quyidagilarni qamrab oladi: Kim (Who), Qachon (When), Qayerda (Where), Nima uchun (Why), Qanday/ Qanaqa (How), Nima-natija (What).

“Keys metodi” ni amalga oshirish bosqichlari

Ish bosqichlari	Faoliyat shakli va mazmuni
1-bosqich: Keys va uning	– yakka tartibdagi audiovizual harakat;

axborot ta'minoti bilan tanishtirish.	<ul style="list-style-type: none"> – keys bilan tanishish (matnli, audio yoki media shaklda); – axborotni umumlashtirish; – axborot tahlili; – muammolarni aniqlash.
2-bosqich: Keysni aniqlashtirish va o'quv topshirig'ni belgilash.	<ul style="list-style-type: none"> – individual va guruhda ishlash; – muammolarni dolzarblik ierarxiyasini aniqlash; – asosiy muammoli vaziyatni belgilash.
3-bosqich: Keysdagi asosiy muammoni tahlil etish orqali o'quv topshirig'ining yechimini izlash, hal etish yo'llarini ishlab chiqish.	<ul style="list-style-type: none"> – individual va guruhda ishlash; – muqobil yechim yo'llarini ishlab chiqish; – har bir yechimning imkoniyatlari va to'siqlarni tahlil qilish; – muqobil yechimlarni tanlash.
4-bosqich: Keys yechimini yechimini shakllantirish va asoslash, taqdimot.	<ul style="list-style-type: none"> – yakka va guruhda ishlash; – muqobil variantlarni amalda qo'llash imkoniyatlarini asoslash; – ijodiy-loyiha taqdimotini tayyorlash; – yakuniy xulosa va vaziyat yechimining amaliy aspektlarini yoritish.

Keys. Kichikroq badiiy (she'riy) matnni tahlil qilish uchun ko'rsatkich ishlab chiqiladi, mazkur metodning ijobiy va salbiy tomonlari qiyoslanadi va xulosa chiqariladi.

Keysni bajarish bosqichlari va topshiriqlari:

- Keysdagi muammoni keltirib chiqargan asosiy sabablarni belgilang (individual va kichik guruhda).

- Mobil ilovani ishga tushirish uchun bajariladigan ishlar ketma-ketligini belgilang (juftliklardagi ish).

“FSMU” metodi

Texnologiyaning maqsadi: Mazkur texnologiya ishtirokchilardagi umumiy fikrlardan xususiy xulosalar chiqarish, taqqoslash, qiyoslash orqali axborotni o'zlashtirish, xulosalash, shuningdek, mustaqil ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur texnologiyadan ma'ruza mashg'ulotlarida, mustahkamlashda, o'tilgan mavzuni so'rashda, uyga vazifa berishda hamda amaliy mashg'ulot natijalarini tahlil etishda foydalanish tavsiya etiladi.

Texnologiyani amalga oshirish tartibi:

- qatnashchilarga mavzuga oid bo'lgan yakuniy xulosa yoki g'oya taklif etiladi;
- har bir ishtirokchiga FSMU texnologiyasining bosqichlari yozilgan qog'ozlarni tarqatiladi;
- ishtirokchilarning munosabatlari individual yoki guruhiy tartibda taqdimot qilinadi.

• F	- fikringizni bayon eting
• S	- fikringizni bayoniga sabab ko'rsating
• M	- ko'rsatgan sababingizni isbotlab misol keltiring
• U	- fikringizni umumlashtiring

FSMU tahlili qatnashchilarda kasbiy-nazariy bilimlarni amaliy mashqlar va mavjud tajribalar asosida tezroq va muvaffaqiyatli o'zlashtirilishiga asos bo'ladi.

Namuna: Fikr: “Struktural tahlil asosida mavjud matnni mantiqan qismlarga ajratish va uni yig‘ish yotadi”.

Topshiriq: Mazkur fikrga nisbatan munosabatingizni FSMU orqali tahlil qiling.

“Assesment” metodi

Metodning maqsadi: Mazkur metod ta'lim oluvchilarning bilim darajasini baholash, nazorat qilish, o‘zlashtirish ko‘rsatkichi va amaliy ko‘nikmalarini tekshirishga yo‘naltirilgan. Mazkur texnika orqali ta'lim oluvchilarning bilish faoliyati turli yo‘nalishlar (test, amaliy ko‘nikmalar, muammoli vaziyatlar mashqi, qiyosiy tahlil, simptomlarni aniqlash) bo‘yicha tashxis qilinadi va baholanadi.

Metodni amalga oshirish tartibi: “Assesment” lardan ma’ruza mashg‘ulotlarida talabalarning yoki qatnashchilarning mavjud bilim darajasini o‘rganishda, yangi ma’lumotlarni bayon qilishda, seminar, amaliy mashg‘ulotlarda esa mavzu yoki ma’lumotlarni o‘zlashtirish darajasini baholash, shuningdek, o‘z-o‘zini baholash maqsadida individual shaklda foydalanish tavsiya etiladi. Shuningdek, o‘qituvchining ijodiy yondashuvi hamda o‘quv maqsadlaridan kelib chiqib, assesmentga qo‘shimcha topshiriqlarni kiritish mumkin.

Namuna: Har bir katakdagi to‘g‘ri javob 5 ball yoki 1-5 balgacha baholanishi mumkin.

“Struktura” deganda nimani tushunasiz?

- A. Yunoncha so‘z bo‘lib, tarkib ma’nosini anglatadi.
- B. Inglizcha so‘z bo‘lib, tahlil ma’nosini anglatadi.
- C. Yunoncha so‘z bo‘lib, talqin degan ma’noni anglatadi.
- D. Lotincha so‘z bo‘lib, badiiy asar matnini anglatadi

“Struktural tahlil” qanday tahlil turi?

- A. “Struktural tahlil” badiiy tahlil turi.
- B. “Struktural tahlil” ilmiy tahlil turi.
- C. “Struktural tahlil” tanqidiy tahlil turi.
- D. “Struktural tahlil” badiiy asarni tarkilash orqali tahlil qilishdir.

“Struktural metod”ning lug‘aviy ma’nosini bilasizmi?

- A. “Struktura – tarkib”, “metod - fan yo‘nalishi” kabi lug‘aviy ma’noni anglatadi.
- B. “Struktura - tarkib”, “metod – ijod turi” kabi lug‘aviy ma’noni anglatadi”
- C. “Struktura – tahlil”, “metod - fan yo‘nalishi” kabi lug‘aviy ma’noni anglatadi.
- D. “Struktura - talqin”, “metod – ilmiy izlanish” kabi lug‘aviy ma’no beradi.

Badiiy matn ilmiy matndan qaysi jihatlari bilan farqlanadi?

- A. Badiiy matn obraz yaratish orqali shakllantiriladi, ilmiy matnda tushuncha va atamalar asosida fikr yuritiladi.
- B. Badiiy matn roman va hikoyalar matni, ilmiy matn esa dissertatsiyadir.
- C. Badiiy matn ijodiy tasavvur orqali yaratiladi, ilmiy matn ilmiy tafakkur asosiga quriladi.
- D. Badiiy matn vazn va qofiyaga asoslanadi, ilmimatnda vazn va qofiya bo‘lmaydi.

“Tushunchalar tahlili” metodi

Metodning maqsadi: mazkur metod talabalar yoki qatnashchilarni mavzu bo‘yicha tayanch tushunchalarni o‘zlashtirish darajasini aniqlash, o‘z bilimlarini mustaqil ravishda tekshirish, baholash, shuningdek, yangi mavzu buyicha dastlabki bilimlar darajasini tashxis qilish maqsadida qo‘llaniladi. Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar mashg‘ulot qoidalari bilan tanishtiriladi;
- o‘quvchilarga mavzuga yoki bobga tegishli bo‘lgan so‘zlar, tushunchalar nomi tushirilgan tarqatmalar beriladi (individual yoki guruhli tartibda);

- o'quvchilar mazkur tushunchalar qanday ma'no anglatishi, qachon, qanday holatlarda qo'llanilishi haqida yozma ma'lumot beradilar;
- belgilangan vaqt yakuniga yetgach o'qituvchi berilgan tushunchalarning to'g'ri va to'liq izohini o'qib eshittiradi yoki slayd orqali namoyish etadi;
- har bir ishtirokchi berilgan to'g'ri javoblar bilan o'zining shaxsiy munosabatini taqqoslaydi, farqlarini aniqlaydi va o'z bilim darajasini tekshirib, baholaydi.

Namuna: “Moduldagi tayanch tushunchalar tahlili”.

Tushunchalar	Sizningcha bu tushuncha qanday ma'noni anglatadi?	Qo'shimcha ma'lumot
Badiiy matn	Nobadiiy matndan hissiy-impessiv va nutqning bo'yoqdorligi va obrazli tafakkur bilan farq qiladi.	
Struktura	Tarkib. Badiiy matn tarkibi (qurilishi), uning qismlarga ajratib tahlil qilish.	
Badiiy timsol (obraz)	Aniq va shu bilan birga umumlashtirish xarakteriga ega bo'lgan badiiy manzara yoki siymo yaratish.	
Adabiy tur	Matnni ifoda xususiyatiga ko'ra farqlash.	
Adabiy janr	O'z ifoda shakliga, vazn birliklariga va qofiyalanish tizimiga ega bo'lgan mustaqil shakliy ifodalanish.	
Ritm, Ritmika	Bir maromda takrorlanib turuvchi nutqiy harakat va uni o'rganuvchi soha.	
Uslub	Muallif ijodining yoki badiiy matnning bektakror o'ziga xosligi.	

Izoh: Ikkinchi ustunchaga qatnashchilar tomonidan fikr bildiriladi. Mazkur tushunchalar haqida qo'shimcha ma'lumot glossariyda keltirilgan.

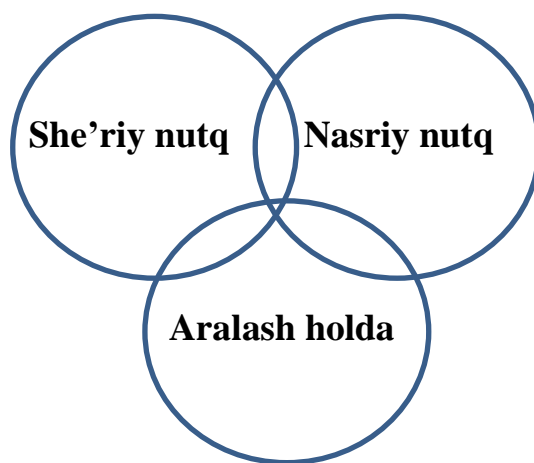
“Venn diagrammasi” metodi

Metodning maqsadi: Bu metod grafik tasvir orqali o'qitishni tashkil etish shakli bo'lib, u ikkita o'zaro kesishgan aylana tasviri orqali ifodalanadi. Mazkur metod turli tushunchalar, asoslar, tasavvurlarning analiz va sintezini ikki aspekt orqali ko'rib chiqish, ularning umumiy va farqlovchi jihatlarini aniqlash, taqqoslash imkonini beradi.

Metodni amalga oshirish tartibi:

- ishtirokchilar ikki kishidan iborat juftliklarga birlashtiriladi va ularga ko'rib chiqilayotgan tushuncha yoki asosning o'ziga xos, farqli jihatlarini (yoki aksi) doiralar ichiga yozib chiqish taklif etiladi;
- navbatdagi bosqichda ishtirokchilar to'rt kishidan iborat kichik guruhlariga birlashtiriladi va har bir juftlik o'z tahlili bilan guruh a'zolarini tanishtiradilar;
- juftliklarning tahlili eshitilgach, ular birgalashib, ko'rib chiqilayotgan muammo yohud tushunchalarning umumiy jihatlarini (yoki farqli) izlab topadilar, umumlashtiradilar va doirachalarning kesishgan qismiga yozadilar.

Ifoda shakllari bo'yicha (she'riy va nasriy nutq).

“Blits-o‘yin” metodi

Metodning maqsadi: tinglovchilarda tezlik, axborotlar tizmini tahlil qilish, rejalashtirish, prognozlash ko‘nikmalarini shakllantirishdan iborat. Mazkur metodni baholash va mustahkamlash maksadida qo‘llash samarali natijalarni beradi.

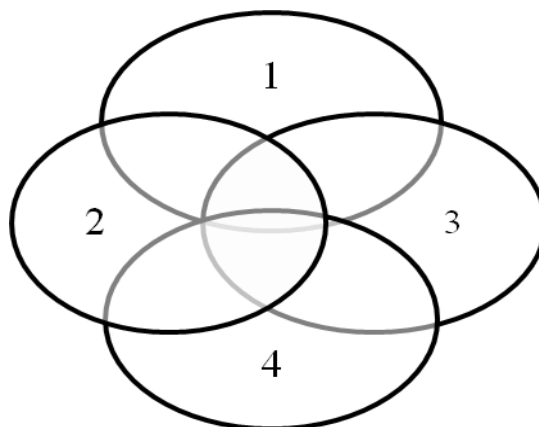
Metodni amalga oshirish bosqichlari:

1. Dastlab ishtirokchilarga belgilangan mavzu yuzasidan tayyorlangan topshiriq, ya’ni tarqatma materiallarni alohida-alohida beriladi va ulardan materialni sinchiklab o‘rganish talab etiladi. Shundan so‘ng, ishtirokchilarga to‘g‘ri javoblar tarqatmadagi “yakka baho” kolonkasiga belgilash kerakligi tushuntiriladi. Bu bosqichda vazifa yakka tartibda bajariladi.
2. Navbatdagi bosqichda trener-o‘qituvchi ishtirokchilarga uch kishidan iborat kichik guruhlariga birlashtiradi va guruh a‘zolarini o‘z fikrlari bilan guruhdoshlarini tanishtirib, bahslashib, bir-biriga ta’sir o‘tkazib, o‘z fikrlariga ishonirish, kelishgan holda bir to‘xtamga kelib, javoblarini “guruh bahosi” bo‘limiga raqamlar bilan belgilab chiqishni topshiradi. Bu vazifa uchun 15 daqiqa vaqt beriladi.
3. Barcha kichik guruhlar o‘z ishlarini tugatgach, to‘g‘ri harakatlar ketma-ketligi trener-o‘qituvchi tomonidan o‘qib eshittiriladi, va o‘quvchilardan bu javoblarni “to‘g‘ri javob” bo‘limiga yozish so‘raladi.
4. “To‘g‘ri javob” bo‘limida berilgan raqamlardan “yakka baho” bo‘limida berilgan raqamlar taqqoslanib, farq bo‘lsa “0”, mos kelsa “1” ball qo‘yish so‘raladi. Shundan so‘ng “yakka xato” bo‘limidagi farqlar yuqoridan pastga qarab qo‘shib chiqilib, umumiy yig‘indi hisoblanadi.
5. Xuddi shu tartibda “to‘g‘ri javob” va “guruh bahosi” o‘rtasidagi farq chiqariladi va ballar “guruh xatosi” bo‘limiga yozib, yuqoridan pastga qarab qo‘shiladi va umumiy yig‘indi keltirib chiqariladi.
6. Trener-o‘qituvchi yakka va guruh xatolarini to‘plangan umumiy yig‘indi bo‘yicha alohida-alohida sharhlab beradi.

7. Ishtirokchilarga olgan baholariga qarab, ularning mavzu bo'yicha o'zlashtirish darajalari aniqlanadi.

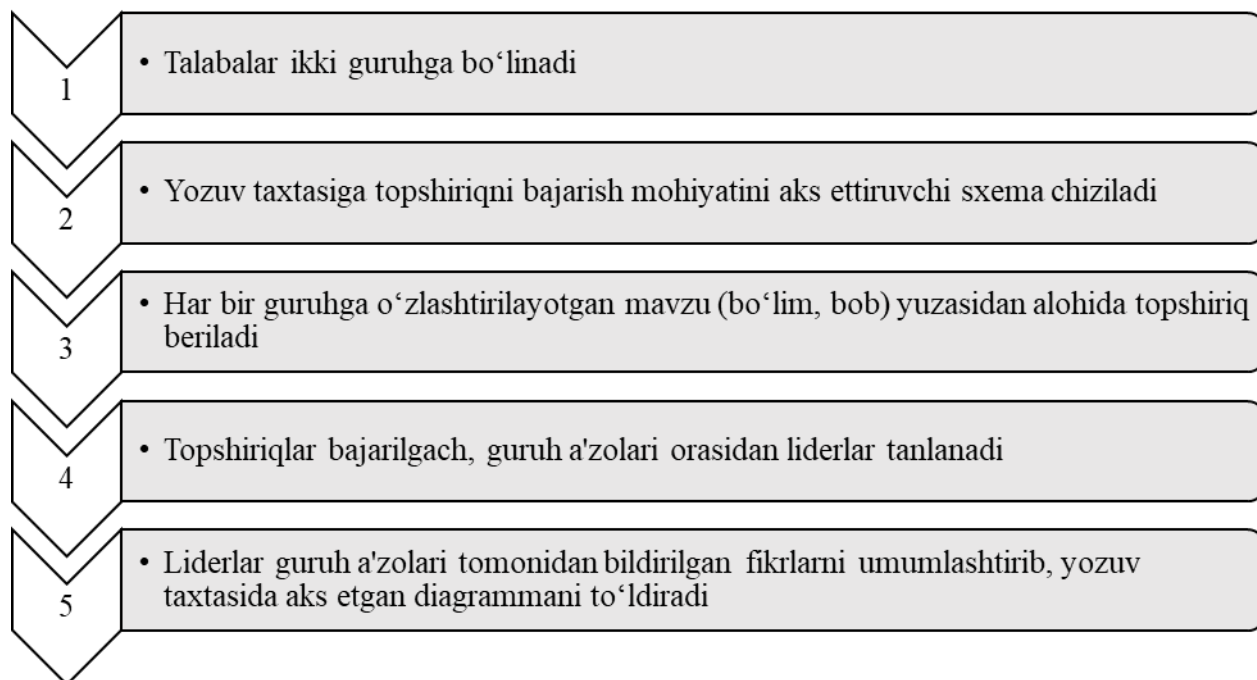
Struktural tahlil ketma-ketligini aniqlash. O'zingizni tekshirib ko'ring!

Harakatlar mazmuni	Yakka baho	Yakka xato	To'g'ri javob	Guruh bahosi	Guruh xatosi
Matnning tashqi strukturasi					
Matnning ichki qurilishi					
Matnni o'z yozuvida o'qish tajribasi					
Matnni o'z tilida o'qib tushunish (lug'at va izoh)					
Matn qismlarining dastlabki talqini					
Qismlarga ajratilib tahlil qilingan matnning mantiqiy butunligi					

Grafik organayzer talabalar tomonidan o'zlashtirilgan o'zaro yaqin nazariy bilim, ma'lumot yoki dalillarni qiyosiy tahlil etishga yordam beradi. Undan muayyan bo'lim yoki boblar bo'yich yakuniy darslarni tashkil etishda foydalanish yanada samaralidir.

Uni qo'llash bosqichlari quyidagilardan iborat:

III. NAZARIY MASHG'ULOT MAZMUNI

1-MAVZU:

MUMTOZ ADABIYOTNI O'QITISHGA XOS
XUSUSIYATLAR. MUMTOZ SHE'R NAV'LARI

REJA:

1. *She'r tuzilishi. She'r tuzilishining taraqqiyot bosqichlari*
2. *G'arb va Sharq adabiyotshunosligida she'r tuzilishi*
3. *Mumtoz she'r nav'lari. Manbalarda she'r nav'lariga doir qarashlar*
4. *She'r shakllarining tasnifi*

Tayanch so'z va iboralar: *She'r tuzilishi, metrika, qofiya, strofika, lirik janr, ilmi aruz, ilmi qofiya, ilmi badi', she'r nav'lari, baytli shakllar, musammatlar.*

Texnik jihozlar va ko'rgazmali vositalar: *Ma'ruza bo'yicha tayyorlangan slaydlar, nashr etilgan manbalar va ilmiy adabiyotlar.*

Ma'ruzada qo'llanilgan metodika (ped.texnologiya): *Aqliy hujum, BBB metodlari.*

Mavzuning amaliyot bilan bog'liqligi:

Bakalavriat yo'nalishining quyi bosqichlarida joriy etilgan "Aruz va mumtoz poetikaga kirish", "Klassik she'r o'lchovi" kabi fanlarni o'qitishda ushbu mavzu muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuning dolzarbligi: So'nggi yillarda Oliy ta'limning filologik yo'nalishlarida mumtoz poetika, xususan, aruz she'r tizimini o'qitishga alohida e'tibor qaratilayotganligi e'tiborga molik jihatlardandir, zero, o'zbek mumtoz adabiyotining ajralmas qismi sanalgan she'rshunoslik, xususan, aruz tizimini chuqur bilmaslik mumtoz janrlarda yaratilgan badiiy namunalar mohiyatini to'la anglashda murakkabliklar tug'diradi. Shu bois mumtoz vazn hisoblanmish aruzni qulay uslubda o'rganish va o'rgatish bugungi kun ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biridir.

She'r tuzilishi. She'r tuzilishining taraqqiyot bosqichlari.

Ma'lumki, she'rshunoslik qadimgi Hindistonda eramizgacha bo'lgan V asrlarda, Yunonistonda esa eramizdan avvalgi IV-III asrlarda vujudga kelgan. Xususan, Hindistonda she'rshunoslik "Veda" qanday usul va shaklda yozilganligini tushuntirish maqsadida yaratilgan metrik tafsirlar, ya'ni sharhlar tarzida shakllangan. She'rshunoslik uzoq vaqt normativ ilm sifatida rivojlanib kelgan, ya'ni uning bosh maqsadi she'rni qanday yozish kerakligini o'rgatuvchi predmet bo'lgan. She'rshunoslik ilmining terminlari va asosiy tushunchalari adabiyotlar tarixida bir-biridan o'zlashtirish orqali rivojlangan, masalan, lotin she'rshunosligi yunon she'rshunosligi tushunchalarini, fors va o'zbek aruz nazariyalari esa arab aruzi nazariy qonun-qoidalari, istiloh va tushunchalarini o'zlashtirgan. Xuddi shuningdek, zamonaviy yevropa she'rshunosligi o'zining asosiy tamoyillarini lotin she'rshunosligidan o'zlashtirgan.

She'rshunoslik tuzilish jihatidan metrika, qofiya va strofikaga bo'linadi. "She'r tuzilishi – she'riy nutqning tovush va kompozision jihatdan tashkil qilinish san'atidir"¹.

G.To'ychievaning fikricha, she'r tuzilishi badiiy adabiyot kabi o'z taraqqiyoti davrida o'ziga xos evolyusion jarayonlarni boshidan kechirgan bo'lib, ular ichida (1) ibtidoiy shakllanish bosqichi, (2) sinkretizm davri – (musiqa, raqs va she'r), (3) alohida san'at turi sifatidagi mustaqil ajralish davri, (4) keng qo'llanilish natijasidagi to'la shakllanish davri va mazkur to'la shakllanish bosqichini ilmiy idrok etgan (5) she'r tuzilishi nazariyasining kelib chiqishi, va nihoyat, (6) she'r tuzilishining zamonaviy rivojlanish tendensiyalarini tahlil etish bosqichlariga bo'linadi².

1. *Ibtidoiy shakllanish bosqichi.* Bu davrda ibtidoiy odam nutqining paydo bo'lishi hamda ana shu nutq tarkibida o'ziga xos his-hayajonli, emotiv,

¹ Краская литературная энциклопедия (КЛЭ). - М., 1972. Т. 7. - С. 199

² Тўйчиева Г. Исломи даври шеъриятида аруз тизими ва унинг эволюцион тараққиёти. Филол.фан.бўйича фан доктори (Dsc) дисс. автор. – Т., 2018. – Б. 33-37.

ekspressiv soʻzlar va hayqiriqlarning turli ehtirolarni ifoda etish uchun ishlatila boshlanishi, hayqiriqlar tarkibida hujum, himoya, quvonch, baxt, tahdid, g'alaba, g'urur, sevinch kabi o'nlab tushunchalarning shaklanishi va adekvat tarzda ifodalanishi bilan bog'liq bo'lgan davrdir.

2. *Sinkretizm davri* – san'atning ilk ibtidoiy turlari bo'lgan musiqa, raqs va she'rning o'zaro chirmashgan va yagona shaklda qorishib yashagan davri bo'lib, bu davrda qo'shiq tarkibida aytish uchun maxsus yaratilgan tartibli soʻzlar majmualari vujudga kela boshlaydi. Ibtidoiy qo'shiqlar va mazkur qo'shiqlar uchun mo'ljallangan matnlar tematik jihatidan shakllanadi. Ritual raqslar tarkibidagi hayqiriqlar, marosim qo'shiqlari, davra rechitativlari ibtidoiy qabilalar hayoti haqidagi raqsdan ko'rsatilayotgan vaziyatlarni mazmunan tushuntirishga qaratilgan maxsus nutq parchalarining shakllanishi uchun asos bo'lib xizmat qilgan. Bu davrda ibtidoiy she'r sinkretik san'at tarkibida o'z she'r tuzilishini sayqallab boradi. Primitiv she'r shakllari paydo bo'lib, ular qonuniyatga aylanish sari rivojlana boshlaydi.

3. *Alohida san'at turi sifatidagi mustaqil ajralish davri* – Mazkur davr yozuvning paydo bo'lishi, natijada she'r, yoki poeziyaning musiqa va raqs san'atlari sinkretizmidan ajralib chiqib keta olganligi bilan bog'liqdir. Yozuvning paydo bo'lishi she'rning harflar yordamida saqlanishi (fiksasiya) va ifodalanishi uchun imkon berdi. Ana shunday eng qadimgi yozuvlarda saqlangan she'riy yodgorliklar, artefaktlarni qabrtoshlar yodnomalarida ko'rish mumkin. Bu davrning belgilaridan biri she'rlarning maxsus yozilishi va yozuvda qayd etilishi bilan bog'liqdir. Yozuvning she'r tizimini shakllantirishdagi ijobiy ta'siri ham she'rni qayd etish uchun imkon yaratilganligi vositasida she'r tizimini ham aynan qayd etish imkoniyati vujudga keltirilganligi bilan belgilanadi. "Poeziya prozadan ajralib chiqib, o'z

taqdirini belgilashi lozim edi: o'z asosini ritmda deb bilib, ana shu ritmning xarakterini, ya'ni she'r tizimini belgilib olishi lozim edi"³.

4. *Keng qo'llanilish natijasidagi to'la shakllanish davri* – Tabiiyki, she'r tuzilishi o'z rivojlanishi bosqichida, biron bir davrda, o'zida shakllangan qonuniyatlar tizimining muayyan tartibini ishlab chiqadi. Bu jarayon, bir tomondan, stixiyali tarzda minglab shoirlar ijodiy tajribasi orqali o'zini mukammallik va tugallanganlik sari oldinga siljitsa, boshqa tarafdin, keyinchalik ana shu stixiyali qonuniyat bir necha bor anglangan, keyinchalik yana qayta tafakkur qilingan holda, qaytalanган qonuniyat darajasi ko'tarilgan. She'r tizimi normalarining yaratilishi va anglanishi shoirlar ijodida maxsus qaytalanishi, shoirlar ijodi uchun qonuniyat va sxemalar darajasiga ko'tarilishi mana shu bosqichning so'nggi marrasi hisoblanadi. Bu davrda shoirlar uchun she'r tuzilishi qonuniyatlari she'r yozishning asosiy qoidasiga aylana boshlaydi. Xitoy, hind va arab johiliya madaniyati tarixida "she'r" tushunchasining shakllanishi anchayin avvalroq kechadi. Xitoy va hindlarga zamonaviy "she'r" tushunchasiga monand bo'lgan so'zlar eramizdan avval yuzaga keladi. Arablarda esa islomgacha bo'lgan johiliya davri adabiyotida aniq anglangan "she'r" tushunchasi bo'lgan hamda ana shu tushuncha anglatgan aniq belgilar majmuasi mavjud bo'lgan. Xitoy adabiyotida she'rga ekvivalent tushuncha "shi" so'ziga muqobil keladi. Qadimgi xitoy adabiyotining arxaik davriga tegishli bo'lgan ilk she'riy asar "Shiszin" eramizdan avvalgi XII asrda yaratilib, so'ng eramizdan avvalgi II asrda qayta tahrir orqali bizning davrimizgacha uning parchalari yetib keladi. "Shiszin" qofiya, strofa va misralarga bo'lingan badiiy so'z san'atining ilk namunalaridandir. "Shi" kuylab ijro etilgan, ammo "shi" yaxlit qo'shiq ma'nosini bermagan. "Shi" tushunchasida kuylash uchun yozilgan she'r degan mazmun mavjud bo'lgan. Hindlarda esa "kavya" – poeziya so'zi she'r tushunchasiga to'g'ri keladi. "She'r" degan tushunchaning tilga kirib kelib, o'z

³ Гаспаров М.Л. Очерк истории русского стиха. Метрика. Ритмика. Рифма. Строфика. - М.: Наука, 1984. - С. 21.

semantik mazmuniga ega bo'lishi, eng avvalo, she'r texnikasi, yoki she'r tizimi tushunchasi bilan bog'liq hodisa edi. She'r, uning she'riy tuzilishi aniq belgilangan vaqtdan boshlab, she'rga, ya'ni poetik unsurga aylanadi.

5. *To'la shakllanish bosqichini ilmiy idrok etish va she'r tuzilishi nazariyasining kelib chiqishi* – She'r tuzilishining to'la shakllanganlik bosqichi keyingi davrning yuzaga kelishini talab etadi. Bu davrda she'r yozish qonun-qoidalari to'g'risidagi risolalar yaratila boshlanadi. Bu davr she'r tuzilishi va she'r ijod qilish normalari haqidagi ilk nazariyalarning yaratilishi bilan belgilanadi. Mazkur davr ilmiga xos bo'lgan spesifik xususiyatlar sxolastiklik, qat'iy normalar, formalizm va qoidaparastlikdan iboratdir. Ammo shunga qaramay, bu davr she'rning prozadan batamom ajralib, yangi poetik shakllarning rivojlanishi uchun imkon yaratdi. M.L.Gasparov, “Biz rus she'ri tarixiy bayonini XVII asrdan boshlaymiz. Albatta bu narsa mazkur asrgacha ruslarda she'r bo'lmagan ekanda, degan fikrni anglatmaydi. Ular bo'lgan, ammo ular mustaqil holdagi “she'r” tushunchasi darajasiga ko'tarilmagan edi. Bizning tasavvurimizdagi “nazm-nasr” qarama-qarshiligi qadimgi ruslar uchun anglashilarli emas edi”, deydi⁴. Ruslarda aynan shu asrda “virshi” – “she'r”, mazkur davrgacha noma'lum bo'lgan yangi so'z – polyak tili orqali lotin tilidan kirib, o'zlashtiriladi. Shu bois, “she'r” tushunchasining til rivojidagi individuallushivi she'r tizimini to'la shakllanib yetilganligi oqibatidir.

She'r tuzilishining tarixiy va zamonaviy rivojlanish tendensiyalarini tahlil etish – bu davr she'r tuzilishini ilmiy idrok etishdagi so'nggi ikki yuz ichida shakllangan nazariy tafakkur mahsuli hisoblanadi. Bu anchayin murakkab va serqirra tarixiy bosqich bo'lib, unda she'r mohiyatini o'rganishdagi qo'yilgan muammolar va ularning yechimi masalalarida keskin o'zgarishlar qilindi va bu jarayon to shu bugun davom etmoqda. She'rshunoslik metodologiyasi tamoman yangitdan qurildi, she'rshunoslik o'z tarkibiga adabiy mantni tadqiq etishning barcha zamonaviy yangi usullari va uslublarini qamrab oldi. Adabiy

⁴ Гаспаров М.Л. Очерк истории русского стиха. Метрика. Ритмика. Рифма. Строрфика. - М.:Наука, 1984. – С.19

va she'riy matnni struktural, matematik o'rganish, she'r tuzilishiga asos bo'lgan so'z mohiyatini lingvistik, stilistik, fonetik, emotiv, lingvopoetik va ekspressiv asoslarni belgilash, ana shu ilmiy tahlil jarayonlariga yangi texnik tekshirish imkoniyatlarini jalb qilish she'rshunoslik rivojida keskin o'zgarishlar qilish imkoniyatini yaratdi. Agar bundan 30-40 yil avval she'r tizimini, uning tovush qurilishi nuqtai nazaridan eksperimental o'rganish yangi metodlardan bo'lsa, hozir she'r tizimini kompyuter texnologiyalari asosida o'rganish metodlari maxsus dasturlar asosida ishlab chiqilmoqda.

G'arb va Sharq adabiyotshunosligida she'r tuzilishi.

Arastuning "Poetika" asariga Forobiy tomonidan sharh yozulgach, uning izdoshi Ibn Sino o'zining musiqa va she'riyatga doir asarlarida she'rga "mavzuni muxayyali muqaffo" deb ta'rif berdi va shu tariqa mumtoz poetikaning asosan she'riyat masalalari bilan ish ko'ruvchi tarmog'i – "ilmlar uchligi" (ilmhoi segona) vujudga keldi. Bu ilm uchta mustaqil sohani o'z ichiga oldi. Bular quyidagilardir:

- 1) **ilmi aruz** – she'rdagi vaznlar va ularning qonun-qoidalari haqida bahs yurituvchi soha;
- 1) **ilmi qofiya** – qofiya qonuniyatlari va turlari haqida ma'lumot beruvchi soha;
- 1) **ilmi badi'** – nutqqa bezak beruvchi san'atlar, ularning o'ziga xos jihatlari, fikrni go'zal va mazmunli ifodalash usullarini o'rganuvchi soha.

Mumtoz poetikaga doir asarlar dastavval ilmi badi' doirasida paydo bo'lgan. Bizgacha yetib kelgan va arab tilida yaratilgan ilmi badi'ga doir dastlabki asarlar sifatida Nasr binni Hasanning "*Mahosin ul-kalom*" (IX asr), ibn Mu'tazzning "*Kitob ul-badi'*" (IX–X asrlar), Qudama ibn Ja'farning "*Naqd ush-she'r*" (X asr) asarlarini keltirish mumkin.

Arab olimlari yaratgan ushbu asarlar Markaziy Osiyo va Xurosonda yashab faoliyat yuritgan ko'plab olimlar uchun dasturulamal bo'lib xizmat

qildi va ular ham bu sohada ko'plab risolalar yaratdilar. Mumtoz poetikaga doir dastlabki forsiy asar XI asrda yuzaga kelgan. Bu Muhammad binni Umar Roduyoniy qalamiga mansub bo'lib, "Tarjumon ul-balog'a" deb ataladi. Roduyoniy o'z kitobini arab olimi Nasr binni Hasanning "Mahosin ul-kalom" (33 badiiy san'at) nomli asariga suyangan holda yaratgan va unda 77 ta san'atni keltirgan. XI–XII asrlarda Ahmad binni Muhammad Manshuriy Samarqandiy *talavvun* san'ati haqida risola ("Kanz ul-g'aroyib"), Abumuhammad binni Muhammad Rashidiy Samarqandiy "Ziynatnoma", Rashididdin Vatvot (vaf. 1182-1183) "Hadoyiq us-sehr fi daqoyiq ush-she'r" (60 dan ortiq badiiy san'at) nomli asarlar yaratganlar.

Tarixiy poetikaning yuqoridagi uch tarmog'ini o'zida mujassamlashtirgan yirik tadqiqot XIII asrning atoqli olimi Shamsiddin Muhammad binni Qays Roziyning "Al-Mo'jam fi ma'oyir-ul-ash'or-ul-Ajam" nomli mashhur asaridir. Asarni o'sha paytgacha poetika masalalari bo'yicha qilingan barcha ishlarning eng mukammali deb aytish mumkin. Chunki muallif bu asarida mumtoz poetikaning har uchala bo'limi – aruz, qofiya va ilmi badi' haqida mukammal ma'lumot beradi, she'r va shoirlik, badiiy asarda shakl va mazmunning munosabati, tanqidning adabiy jarayondagi roli va vazifalari haqida mulohazalar yuritadi.

Mashhur shoir Xusrav Dehlaviy ham nasr qoidalari haqida ikki jilddan iborat kitob yozib, unda yuzlab badiiy san'atlar haqida so'z yuritgan. Vahid Tabriziyning "Jam'i muxtasar" (XVI asr) asarida esa aruz, qofiya bilan bir qatorda o'nlab she'riy san'atlar ham keltirilgan.

Nizomiddin Ahmad ibni Muhammad Solih Siddiqiy Husayniyning "Majma' us-sanoyi'" asari ham butunlay ilmi badi'ga bag'ishlangan bo'lib, 80 ta she'riy san'atni o'z ichiga oladi. Qabulmuhammad qalamiga mansub "Haft Qulzum" asarining yettinchi bo'limida ham badiiy san'atlar haqida fikr yuritilgan.

Mumtoz she'r nav'lari. Manbalarda she'r nav'lariga doir qarashlar.

Turkiy poetikaga doir bizgacha yetib kelgan ilk asar – Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog‘a” (1436) asari bo‘lib, u **she'r nav'lari, ilmi qofiya, ilmi badi', ilmi aruz** kabi qismlarni o‘z ichiga oladi (5-qism – muammo haqidagi bo‘lim bizgacha etib kelmagan). Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon”, “Risolai muammo”, “Majolis un-nafois”, “Muhokamat ul-lug‘atayn”, “Xamsa” dostonlarining kirish qismlarida, Boburning “Risolai aruz” asarlarida ham mumtoz poetika masalalari yoritilganligini ko‘ramiz.

Mumtoz adabiyotimiz tarixida adabiy tur tushunchasi o‘ziga xos ifoda shakllaridan iborat bo‘lgan. Bunda adabiy asarlar asosan nazm va nasr yo‘nalishlariga bog‘liq holda tahlil qilingan. Nazm va unga mansub janrlar badiiy asarlarning asosiy ifoda shakli bo‘lib, ularga nasrdan ko‘ra “poyasi biyikrak” (martabasi yuksakroq) deb qaralgan.

Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog‘a” asarida nazm va nasrga badiiy nutq hamda mumtoz adabiy asarlarning ikki asosiy ifoda shakli sifatida qaralar ekan, muallif “istisvob bobinda murattab” (to‘g‘rilik bobila tartibli) nutqni nazm va “avroq visoqinda parishon” (varaqlar maydonida sochilgan) nutqni nasr deb ataydi. Uning fikricha, agar ijodkor o‘z fikrini nazmda bayon qilsa, oddiy ilmlardan bexabar nodon kishi unga hujum qilishga va buzishga qodir bo‘la olmaydi. Qisqa qilib aytganda, Shayx Ahmad Taroziy qat‘iy intizomga asoslangan nazmni ma‘rifat va hikmat muhofazasi uchun muhim ifoda shakli deb hisoblaydi.

Navoiy ham o‘z asarlarida nazm va nasrga ta‘rif berar ekan, nazmni gulshandagi gullarning saf tortib, ochilib turishiga, nasrni esa gullarning yerda sochilib to‘kilib yotishiga o‘xshatadi:

Nazm anga gulshanda ochilmog‘lig‘i,

Nasr qaro yerga sochilmog‘lig‘i. (“Hayrat ul-abror”)

She'r shakllarining tasnifi.

Turkiy poetikaga doir ilk manba – “Funun ul-balog‘a”da 10 ta she'r nav'i: *qasida, g'azal, qit'a, ruboiy, masnaviy, tarji', musammat, mustazod, mutatavval, fard* haqida ma'lumot berilib, ular *tavhid, na't, munojot, manoqib* (manqabat), *madh* (mudham, tamadduh), *marsiya, hajv* (mazammat), *mutoyiba* mavzularida bo'lishi aytiladi.

Mumtoz she'r shakllari tarkibiy tuzilishiga ko'ra **baytli, bandli** hamda **bayt asosidagi bandli** she'r shakllariga bo'linadi. Baytli she'r shakllarining asosini bayt (arabcha “uy”) tashkil qiladi. Ularga g'azal, qasida, mustazod, qit'a, ruboiy, tuyuq, fard, muammo, lug'z (chiston), ta'rix va boshqalar kiradi. Bandli she'r shakllari *musammat* (ar. “*marvarid donalarini ipga termoq*”)lar deb atalib, musammat deganda, **musallas, murabba', muxammas, musaddas, musabba', musamman, mustasne', muashshar** shakllarining umumiy nomi anglashiladi. Musammat she'r bandlarining baytdan tashqari turlarini anglatuvchi umumiy atama hisoblanadi.

Bayt asosidagi bandli she'r shakllariga *masnaviy, tarji'band, tarkibband* va *soqiynoma* kiradi. Bulardan dastlabki uchtasi shakliy jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ega. Soqiynomaning esa janr xususiyatlarini belgilashda mazmun yetakchilik qilsa-da, uning masnaviy usulida qofiyalanishi mazkur janrni ham ushbu guruhga kiritishga asos bo'ladi. Ushbu janrlar tarkibiga ko'ra ham bayt (g'azal asosidagi qofiyalanish tizimini o'z ichiga olganligi yoki baytlardan iborat bo'lganligi uchun), ham band (tarkiban davomiylikni taqozo qilganligi va bandlarni vujudga keltirganligi uchun)ga asoslangan she'r shakllari hisoblanadi, shu jihatdan musammatlardan farq qiladi.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. She'r tuzilishining taraqqiyot bosqichlarini sanang.
2. G'arb va Sharq adabiyotidagi she'r tuzilishi haqida ma'lumot bering.
3. Sizningcha, mumtoz she'r shakllarini yana qanday tasniflash mumkin?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. O'quv qo'llanma. – T.: Ta'lim-media, 2019.
2. Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фан, 1992.
3. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: Ўзбекистон, 2014. – 320 б.
4. Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. – Т.: Фан, 1976. – 120 б.
5. Носиров О., Жамолов С., Зиёвиддинов М. Ўзбек классик шеърляти жанрляри. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – 184 б.
6. Тўйчиева Г. Ислом даври шеърлятида аруз тизими ва унинг эволюцион тараққийети. Филол.фан.бўйича фан доктори (Dsc) дисс. автор. – Т., 2018. 264 б.
7. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Т.: Шарқ, 1990. – 240 б.
8. Алишер Навоий: қомусий луғат. 1-2-жилдлар / Масъул муҳаррир Ш.Сирождиддинов. – Т.: Шарқ, 2016.
9. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Akademnashr, 2013.– 408 б.

2-MAVZU:

ARUZ TIZIMI HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT. ARUZNING NAZARIY ASOSLARI

REJA:

1. *O'zbek adabiyotida she'riy tizimlar*
2. *Aruzning paydo bo'lishi. Nazariy asoslari: Hijolar va ularning turlari*
3. *Aruzda rukn tushunchasi. Asliy va tarmoq ruknlar*
4. *Bahrlar, ularning tasnifi*
5. *Aruz ilmini oliy ta'limda o'qitish bilan bog'liq muammolar*

Tayanch so'z va iboralar: *She'r tuzilishi, metrika, qofiya, strofika, lirik janr, ilmi aruz, ilmi qofiya, ilmi badi', she'r nav'lari, baytli shakllar, musammatlar.*

Texnik jihozlar va ko'rgazmali vositalar: *Ma'ruza bo'yicha tayyorlangan slaydlar, nashr etilgan manbalar va ilmiy adabiyotlar.*

Ma'ruzada qo'llanilgan metodika (ped.texnologiya): *Aqliy hujum, BBB metodlari.*

Mavzuning amaliyot bilan bog'liqligi:

1. *Ushbu modul Oliy o'quv yurtlari professor-o'qituvchilariga mumtoz she'rshunoslik, xususan aruz tizimini o'qitishda yangicha yondashuv yo'llari borasida tushuncha beradi.*

2. *Oliy o'quv yurtlarining professor-o'qituvchilari o'zlari ta'lim berayotgan filologik sohani aniq bir tizim sifatida anglashi kerak.*

Mavzuning dolzarbligi:

Xalqimizning ma'naviy negizi hisoblanmish mumtoz adabiyotni o'rganish, yoshlarda unga nisbatan chuqur ehtirom va qiziqish uyg'otish, ularni bunga jalb qilish kun tartibidagi dolzarb masalalaridandir.

O'zbek adabiyotida she'riy tizimlar.

Ma'lumki, she'r ohang jihatidan ma'lum bir qolipga solingan, ijodkorning his-tuyg'ulari, ichki kechinmalari ifodasi sifatida vujudga kelgan ritmik nutqdir. Nutqning bu tarzda qolipga solinishi *she'riy vazn* yoki she'riy tizim deb ataladi. Vazn nutqni o'lchash, guruhlash va muayyan tizimga solishga xizmat qiladi, uning musiqiyligi va ohangdorligini oshiradi. O'zbek she'riyatida asosan uchta: *barmoq*, *aruz* va *erkin* vaznlar qo'llanilib kelgan.

Har bir millat adabiyotidagi she'riy vaznlar o'sha xalq tilining o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi. Shu ma'noda o'zbek tilining ifoda va ohang imkoniyatlariga eng ko'p mos keluvchi she'riy tizim milliy vaznimiz hisoblangan *barmoq* vaznidir. Barmoq vazni misralardagi bo'g'inlar sonining bir xil miqdorda takrorlanishi va guruhlanishiga asoslanadi. Bu tizimda bo'g'inlarning sifati, ochiq yoki yopiqligi muhim emas.

O'zbek she'riyatiga XX asrda kirib kelgan *erkin* vazn esa bo'g'inlar miqdorining turli-tumanligi, qofiyalanish va bandlarda erkinlikka asoslanganligi bilan ajralib turadi.

Turkiy she'riyatga arab va fors adabiyoti orqali kirib kelgan *aruz* tizimida bo'g'inlarning miqdoridan tashqari qat'iy sifati: cho'ziq va qisqaligi ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Arab she'riyati dastavval ko'chmanchi, tuya boqish bilan shug'ullanuvchi arab qabilalari – *badaviylarda* vujudga kelgan. Arab tuyachilari tuyani tezlatish uchun maxsus qo'shiqlar kuylaganlar va bu qo'shiqlar arab xalqlari orasida keng tarqalgan.

VIII asrga kelib arab olimlari orasida she'riyat va xalq og'zaki ijodi orasidagi munosabatni o'rganish, ularning muayyan qonuniyatlarini ishlab chiqishga ehtiyoj tug'ildi. Bu vazifa haqli ravishda "arab filologiyasining otasi"

deb e'tirof etiluvchi olim **Xalil ibn Ahmad** (715/719 – 786/791) tomonidan amalga oshirildi. U aruz ilmini bir butun tizim holiga keltirdi va uning nazariy asoslarini ishlab chiqdi.

Aruzning paydo bo'lishi. Nazariy asoslari: Hijolar va ularning turlari .

“Aruz” so‘zining ko‘plab lug‘aviy ma‘nolari bor. Adabiy istiloh sifatida ularning qay biri asos qilib olingani aniq emas. Bu borada olim va ijodkorlar tomonidan bir-biridan tubdan farq qiluvchi bir qancha fikrlar bildirilgan. Ulardan bir nechtasini keltirib o‘tamiz:

1. Vodiy nomi.
2. Makka shahrining nomlaridan biri.
3. Taraf, jihat, mintaqa, yon.
4. Bulut.
5. Sarkash tuya.
6. Chodirning o‘rta ustuni.
7. O‘lchov.

Aruzda rukn tushunchasi. Asliy va tarmoq ruknlar.

Oliy ta'limda aruz tizimini nazariy jihatdan o'rgatishga kirishish uchun, avvalo, talabalarning bo'g'in va hijo haqidagi tushunchalarini aniqlab olish zarur. Ta'kidlash joizki, aruz nazariyasidagi hijo tushunchasi ham tilshunoslikdagi bo'g'in haqidagi bilimlarga asoslanadi, bir hijo tarkibida ham bitta unli mavjud bo'ladi. Ammo ba'zi o'rinlarda bir bo'g'in ikki hijoga teng kelib qolishi ham mumkin. Masalan, *qadr* so'zi bir bo'g'inli bo'lsa-da, aruzda ikki hijoli so'z hisoblanadi. Chunki so'z tarkibida qator undosh kelyapti. Shu sababli uni cho'zibroq, iloji bo'lsa, bilinar-bilinmas *i* orttirib talaffuz qilish zarur: *qadr(i)* tarzida. Yoki *hech*, *dod*, *oh* kabi so'zlar ham gohida vazn talabi bilan ikki hijoga teng hisoblanadi. Shunda bu so'zlar ham *qadr* talaffuz qilingani kabi cho'zib, bilinar-bilinmas *i* orttirib aytiladi: *hech(i)*, *dod(i)*, *oh(i)* tarzida. Demak, ma'lum bo'lyaptiki, bo'g'in va hijo tushunchalari aksariyat hollarda o'zaro mos kelgani holda ba'zi o'rinlarda bir-biridan farqlanar ekan.

Ana endi aruz tizimidagi hijolar haqida ma'lumot berish zarur bo'ladi. Aruz vaznida 3 xil hijo bor: **cho'ziq, qisqa va o'ta cho'ziq hijolar.**

Cho'ziq hijo

Cho'ziq hijo matnda “– “ belgisi bilan ifodalanadi. Bu hijoning ikki xil turi bor: a) **yopiq bo'g'in orqali ifodalanuvchi cho'ziq hijo.** Matnda “**men**”, “**el**”, “**mak-tab**”, “**daf-tar**” kabi so'zlar kelsa, ikkilanmasdan ularni yuqoridagi belgi asosida ko'rsatish mumkin. Masalan:

Men		El		Mak	Tab		daf	Tar
–		–		–	–		–	–

Demak, bu so'zlarning barchasi cho'ziq hijolardan iborat.

b) **ochiq bo'g'in orqali ifodalanuvchi cho'ziq hijo.** Mazkur hijoni cho'ziq unli hosil qiladi. Ma'lumki, o'zbek tilida 6 ta unli tovush mavjud. Ularning cho'ziq yoki qisqalik darajasi nisbiydir. Buni ma'lum bir matn tarkibidagi so'zlarni talaffuz qilishda his qilish mumkin. Faqat “o” unlisi aksariyat holatlarda (deyarli 90 foiz o'rinda) cho'ziq talaffuz etiladi. Masalan: “**bo-bo**”, “**do-no**”, “**sav-do**” kabi so'zlarda “o” unlisi cho'ziq talaffuz etilganligi uchun cho'ziq hijo sifatida qabul qilinadi:

Do	no		bo	bo		sav	do
–	–		–	–		–	–

Qolgan unlilar esa quyidagi holatlarda cho'ziq hijoni hosil qiladi:

- ko'pincha so'zning oxirida;
- qo'shimcha (affiks)lar tarkibida;
- urg'u olganida.

Jab	Ru		Ki	yik	Ni
	–				–

Ushbu soʻzlardagi **“jab”**, **“-yik”** boʻgʻinlari choʻziq hijoning birinchi turiga kiradi, yaʼni yopiq boʻgʻinli choʻziq hijo. Agar bu holni toʻliq shaklda koʻradigan boʻlsak, quyidagi manzara hosil boʻladi:

Jab	Ru		Ki	Yik	Ni
	–			–	–

Qisqa hijo

Qisqa hijo matnda “V” belgisi bilan ifodalanadi. Bunday hijo doim ochiq boʻgʻinga asoslanadi. Faqat bu hijoni ifodalovchi ochiq hijo, yuqoridagi holatdan farqli oʻlaroq, qisqa unli bilan yakunlanishi kerak. Demak, bu oʻrinda endi “o” unlisining kelish ehtimoli kamroq (10 foizga yaqin hollarda). Tilimizdagi baʼzi soʻzlar, xususan, **“bo-shim”**, **“to-pib”**, **“so-tib”** kabi soʻzlardagi “o” unlisi qisqa talaffuz qilinganligi uchun qisqa hijo hisoblanadi:

Bo	Shim		To	Pib		So	Tib
V			V			V	

Qolgan unlilar (i, e, u, oʻ, a) esa quyidagi holatlarda qisqa hijoni hosil qiladi:

- koʻpincha soʻzning boshi va oʻrtasida kelganida;
- urgʻusiz boʻlganida.

Yaʼni bunday hijo koʻpincha soʻzning boshi hamda oʻrtasida keladi va urgʻu olmaydi. Masalan:

k	To		Ja	hon		M	Hi		ko	rik		kel	m	Di
i	b					u	m		'				a	
V			V			V			V				V	

O'ta cho'ziq hijo

O'ta cho'ziq hijo matnda “– V” belgisi bilan ifodalanadi. Misra oxirida esa “~” belgisi qo'llaniladi. Bunday belgining qo'yilishiga sabab, odatda, misra qisqa hijo bilan yakunlanmaydi.

Aruzda cho'ziq hijo bir to'liq bo'g'in hisoblansa, qisqa hijo yarim bo'g'inga teng sanaladi:

$$“-” = 1; \quad “V” = 0,5$$

Shuni nazarda tutgan holda o'ta cho'ziq hijoni *bir yarim hijo* deyish mumkin:

$$“- V” = 1,5$$

Bu hijo ikki xil bo'ladi:

a) qator undosh bilan tugagan yopiq bo'g'in. Bunda bir bo'g'inda ikki turli undoshning ketma-ket kelishi nazarda tutiladi. Masalan, **qadr, mehr, dard, charx, aql** kabi so'zlar qator undoshli so'zlar hisoblanadi. Bu hodisa o'zbek tiliga xos bo'lmay, arab va fors tillaridan kirgan o'zlashma so'zlarda uchraydi. Shuning uchun talaffuzda birinchi undoshdan so'ng qisqa “I” unlisini qo'shib aytamiz: **qad(i)r, meh(i)r...** kabi. Aslida, qisqa “I” unlisi ikkinchi undoshdan so'ng talaffuz qilinishi kerak. Chunki mazkur so'zlarni urg'u asosida talaffuz qilsak, ular tarkibidagi unlini cho'ziq aytishimiz hisobiga bo'g'inning oxirida qisqa “I” unlisi orttiriladi, ya'ni:

Mehr(i), qadr(i), charx(i) va hokazo.

Natijada ushbu bo'g'inlarga ikki belgi qo'yiladi:

M	r(i)		qa	r(i)		cha	x(i)
ye			d			r	

h						
–	V		–	V		–
						V

b) tarkibida cho'ziq unlisi bo'lgan yopiq bo'g'in. Bu bo'g'inning oddiy yopiq bo'g'indan farqi shundaki, uning tarkibida nisbatan cho'ziqroq talaffuz qilinuvchi unlilar (aksariyat holatlarda “o”, “e”, “u” tovushlari) qatnashadi. Masalan, **hech**, **dod**, **voy** kabi so'zlarni talaffuz qilayotganda bo'g'in oxiridagi undosh tovushdan keyin yuqoridagi kabi qisqa “**I**” qo'shib o'qiladi: **hech(i)**, **dod(i)**, **voy(i)**. Bu so'zlar matnda quyidagicha belgilanadi:

Hy	ch(i		do	d(i)		vo	y(i)
e	)						
–	V		–	V		–	V

Bahrlar, ularning tasnifi.

Talaba baytdagi hijolarning qisqa yoki cho'ziqligini o'zlashtirganidan so'ng rukn va bahr haqida ma'lumot berish mumkin. **Rukn** arabcha so'z bo'lib, o'zbek tilida “ustun” degan ma'noni bildiradi. Aruz tizimida esa ma'lum bir hijolarning birikuvidan hosil bo'ladigan ritmik bo'lak rukn hisoblanadi. Masalan, bir cho'ziq + bir qisqa + bir cho'ziq + bir cho'ziq (– V – –) hijolar birlashsa, foilotun deb ataluvchi rukn vujudga keladi. Foilotun so'zi “faala” so'zining o'zagidan hosil qilingan bo'lib, alohida ma'no anglatmaydi. Mazkur so'zning tarkibidagi hijolar sifatiga e'tibor qaratsak, ya'ni bo'g'inlarni cho'ziq-qisqalarga ajratsak, “fo” – cho'ziq, “I” – qisqa, “lo” – cho'ziq, “tun” – cho'ziq hijolardan iborat ekanligiga guvoh bo'lamiz. Ruknlar ikki xil bo'ladi: **asliy** ruknlar va **tarmoq** ruknlar. Asliy ruknlar o'zgarishga uchramagan, to'liq holatdagi ritmik bo'laklar bo'lsa, tarmoq ruknlar asliy ruknlardagi hijolarni muayyan tarzda o'zgartirish hisobiga vujudga keladi.

Aruz tizimida sakkizta asliy rukn mavjud bo'lib, ular quyidagilardir:

1-jadval

№	Asliy ruknlar nomi	Chizmasi	Hosil qilinadigan bahr nomi
1	Foilotun	–V – –	Ramal
2	Mafoiylun	V – – –	Hazaj
3	Mustaf'ilun	– – V –	Rajaz
4	Fauvlun	V – –	Mutaqorib
5	Foilun	– V –	Mutadorik
6	Mutafoilun	V V – V –	Komil
7	Mafoilatun	V – V V –	Vofir
8	Maf'uvlotu	– – – V	Bahr yasamaydi

Ulardan dastlabki to'rttasi nisbatan faol qo'llaniladi.

Aruzga doir risolalarda **tarmoq ruknlar** miqdori turlicha ko'rsatilgan⁵. Dastlab talabaga eng ko'p tarqalgan 3 ta tarmoq rukn haqida ma'lumot berish maqsadga muvofiqdir. Bular: mahzuf, maqsur va musabbag'. Mahzuf oxirgi bo'g'ini tashlangan tarmoq rukn bo'lib, misraning oxirida keladi (foilun – V –; fauwlun V – –; faal V –). Maqsur esa (oxirgi bo'g'ini tashlanib, o'ta cho'ziq qilingan tarmoq rukndir (foilon – V ~; mafoiyl V – ~; fauwl V ~). Shu ma'noda u mahzufga yaqin turadi. Musabbag' esa asliy ruknning so'nggi bo'g'inini o'ta cho'ziq hijoga aylantirish hisobiga ro'y beradi (foiliyyon – – V ~; mafoiylon V – – ~, fauwlon V – ~).

Aruz ilmini oliy ta'limda o'qitish bilan bog'liq muammolar.

Hijolarning takroridan ruknlar hosil bo'lgani kabi, ruknlarning muayyan tarzda takrorlanib kelishi **bahrlarni** vujudga keltiradi. "Bahr" so'zi arab tilida "dengiz" degan ma'noni bildiradi. Masalan, foilotun rukni takroridan *ramal* deb ataluvchi bahr, mafoiylun rukni takroridan *hazaj* bahri, mustaf'ilun rukni takroridan *rajaz* bahri va hokazo hosil bo'ladi.

Aruz tizimida 19 bahr mavjud⁶. Turkiy aruzda esa (Alisher Navoiy she'riyati asosida fikr yuritsak) asosan ularning 13 tasi qo'llaniladi. Shu 13 bahrning ichida 4 tasi nisbatan faol bahrlardan sanaladi. Ular **ramal**, **hazaj**, **rajaz**, **mutaqorib** bahrlaridir.

2-jadval

№	Bahrlar nomi	Asliy ruknlar nomi	Chizmadagi shakli
1	<i>Ramal</i>	Foilotun	–V – –
2	<i>Hazaj</i>	Mafoiylun	V – – –
3	<i>Rajaz</i>	Mustaf'ilun	– – V –
4	<i>Mutaqorib</i>	Fauvlun	V – –

Baytlar hijolarining chizmadagi shakli **taqti'** deyiladi. Taqti' arabcha so'z bo'lib, “qirqish”, “bo'lak-bo'lak qilish” degan ma'nolarni bildiradi. Adabiy istiloh (atama) sifatida taqti' aruz ilmida she'r vaznini aniqlash uchun she'r misralarini ruknlarga ajratishni anglatadi. Taqti'ning asosiy sharti shuki, baytning birinchi misrasidagi cho'ziq va qisqa hijolar ikkinchi misradagi aynan shunday hijolar bilan mutanosiblik kasb qilishi kerak.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Aruz she'riy tizimining boshqa she'riy tizimlardan farqlanib turuvchi jihatlarini ayting.
2. Xalil ibn Ahmadning aruzshunoslikdagi xizmati nimalardan iborat?
3. Oliy ta'limda aruz tizimini o'qitishda qanday usullardan foydalanish maqsadga muvofiq deb o'ylaysiz?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

⁶Aruzshunoslikda bahrlar miqdori masalasida turli fikrlar mavjud. Xalil ibn Ahmad 15 ta bahr haqida ma'lumot bergan bo'lsa, uning izdoshi Abulhasan Axfash Balxiy yana bir bahr (mutadorik) qo'shib, bahrlar sonini 16 taga yetkazdi. Keyinchalik forsiy aruzshunoslar yana 3 bahr (mushokil, g'arib, qarib)ni ham aruz tizimiga kiritdilar va bahrlar miqdorini 19 ta deb belgiladilar. Turkiy aruzshunoslar, xususan, Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog'a” asarida 40 ta, Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon”ida 19 ta, Boburning “Risolai aruz”ida 21 ta bahr nomi keltirilgan.

1. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 224 б.
2. Ҳожиаҳмедов А. Аруз назарияси асослари. Қўлланма – Тошкент: Akademnashr, 2018. – 80 б.
3. Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. Darslik. – Т.:Akademnashr, 2020.
4. Алишер Навоий: қомусий луғат. 1-2-жилдлар / Масъул муҳаррир Ш.Сирожиддинов. – Т.: Шарқ, 2016.
5. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XVв.). – М.: Наука,1989.
6. Фитрат. Аруз ҳақида: Адабиёт муаллимлари ва илм толиблари учун / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ҳ.Болтабоев. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 80 б.
7. Shodmonov N. Aruz vazni asoslari. – Qarshi: Nasaf, 2012. – 68 b.
8. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – 406 б.

3-MAVZU:
MUMTOZ SHE'R TUZILISHINING O'ZIGA XOS
XUSUSIYATLARI, SHE'RSHUNOSLIK TARIXI, ARUZ
VAZNINING KVANTITATIV VA KVALITATIV
XUSUSIYATLARI

REJA:

1. *Ilmi qofiya. Uning vujudga kelish omillari*
2. *Mumtoz qofiya turlari. Qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra farqlanuvchi turlari. Mujarrad, muassas, murdaf va muqayyad(qaydli) qofiyalar*
3. *Qofiyaning tuzilishiga ko'ra turlari. Mutlaq va muqayyad qofiyalar*

Tayanch so'z va iboralar: *Ilmi qofiya, raviy, murdaf, muassas, mutlaq, muqayyad, mujarrad, radif, hojib.*

Texnik jihozlar va ko'rgazmali vositalar: *Ma'ruza bo'yicha tayyorlangan slaydlar, nashr etilgan manbalar va ilmiy adabiyotlar.*

Ma'ruzada qo'llanilgan metodika (ped.texnologiya): *Aqliy hujum, BBB metodlari.*

Mavzuning amaliyot bilan bog'liqligi:

1. Filologik ta'limning jamiyat hayotidagi o'rnini aniqlash uchun zarur.
2. Oliy o'quv yurtlarining professor-o'qituvchilari o'zlari ta'lim berayotgan filologik sohani aniq bir tizim sifatida angalshi kerak.
3. Qofiya ilmini adabiyotshunoslikning tarkibiy qismiga kiritish tavsiya etiladi.

Ilmi qofiya. Uning vujudga kelish omillari.

Qofiya (ar.) misralar oxiridagi qo'shimcha, so'z va so'z qo'shilmalarining o'zaro ohangdosh bo'lib kelishidir. Qofiya mumtoz she'rshunoslikda vazn kabi

she'riy ritmni vujudga keltiruvchi asosiy unsur bo'lib, uning bayt so'ngida qo'llanilishi zaruriy talablardan biri bo'lgan. Sharq musulmon adabiyotshunosligida qofiya haqidagi nazariy qarashlar maxsus fan – *ilmi qofiyada* o'z ifodasini topgan.

Mumtoz qofiya turlari. Qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra farqlanuvchi turlari. Mujarrad, muassas, murdaf va muqayyad(qaydli) qofiyalar.

Qofiyalar o'zak tarkibiga ko'ra quyidagi turlarga ajratiladi:

1. Mujarrad qofiya (ar.) – yakka, yolg'iz, tanho. Qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra farqlanuvchi turlaridan biri. Bunday qofiya turida raviy harfi cho'ziq unliidan iborat bo'lishi yoki raviy undosh bilan yakunlanib, undan oldin *tavjih* – qisqa unli kelishi asosiy talab hisoblanadi. Forsiy va turkiy she'riyatda keng qo'llanilgan. Ushbu qofiya haqidagi ma'lumotlar Shams Qays Roziyning “Al-mo'jam”(1218-1233), Nasiruddin Tusiyning “Me'yor ul-ash'or” (1253) asarlarida keltirilgan. Ushbu asarlarda mujarrad qofiya raviydan avval keluvchi (moqabli raviy) harflar bilan bog'liq holda talqin qilinadi.

Ko'zung ne balo qaro bo'lubtur,

Kim jonga qaro balo bo'lubtur.

Bunda “qaro” va “balo” so'zlaridagi “o” raviysi cho'ziq unli bo'lib, qofiyadosh so'zlar shu harf bilan yakunlangan.

Mujarrad qofiyaning ikkinchi turida raviy undosh bilan yakunlanib, undan oldin qisqa unli keladi. Bunda qisqa unli *tavjih* deb yuritiladi.

Yor holidin menga vahkim xabar yo'qtur bu kun,

Bu jihatdin aqlu hushumdin asar yo'qtur bu kun.

Bunda “xabar” va “asar” so'zlari qofiyadosh bo'lib, “r” undoshi raviy, undan oldingi “a” qisqa unlisi *tavjih* bo'lib hisoblanadi. Qofiya raviy harfi bilan yakunlanyapti va shu orqali mujarrad qofiya vujudga kelyapti .

2. Murdaf qofiya – Qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra farqlanuvchi turlaridan biri. Ridfli qofiya deb ham ataladi. Bunday qofiya turida raviy harfidan oldin cho'ziq unlilardan biri – *ridfi asliy*, ba'zan esa *ridfi zoyid*

keladi. Murdaf qofiya forsiy va turkiy she'riyatda keng qo'llanilgan. Ushbu haqidagi ma'lumotlar Shams Qays Roziyning "Al-mo'jam"(1218-1233), Nasiruddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or" (1253) asarlarida keltirilgan. Ushbu asarlarda murdaf qofiya raviydan avval keluvchi (moqabli raviy) harflar bilan bog'liq holda talqin qilinadi.

To bo'ldi ko'ngul ul ko'zi usrukka giriftor,

El ko'ziga sog'men, vale o'z-o'zuma bemor (G'aroyib us-sig'ar, 182-g'azal)

baytida "giriftor" va "bemor" so'zlari qofiya, "r" – raviy, undan oldin to'rgan "o" unlisi – ridfi asliy.

Chun kinavu qatlin angladim rost,

Qildim neki mumkin erdi darxost -

(Layli va Majnun)

baytida "rost" va "darxost" so'zlari qofiya, "t" harfi – raviy, "o" – ridfi asliy, "s" - ridfi zoyiddir.

3. Muqayyad (qaydli) qofiya – Qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra farqlanuvchi turlaridan biri. Qaydli qofiya deb ham ataladi. Bunday qofiya turida o'zak tarkibida qisqa unli dan so'ng qator undosh keladi. Bunda qisqa unli *hazv*, raviydan oldin to'rgan undosh *qayd* deb ataladi. Muqayyad qofiya forsiy va turkiy she'riyatda u qadar keng qo'llanilmagan. Mumtoz qofiyaga doir manbalarda muqayyad qofiya haqida ma'lumotlar keltirilmaydi.

Ey ko'ngul, yor o'zgalar domig'a bo'ldi poybast,

Senga mushkil holatu bizga qatiq ish berdi dast. –

(G'aroyib us-sig'ar, 76-g'azal)

baytida "poybast" va "dast" so'zlari qofiya, "t" harfi – raviy, "s" – qayd, qisqa "a" unlisi *hazv* hisoblanadi.

4. Muassas qofiya – Qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra farqlanuvchi turlaridan biri. Ta'sisli qofiya deb ham ataladi. Bunday qofiya turida cho'ziq "o" unlisi bilan raviy o'rtasida bir undosh va undan keyin bir unli keladi.

Cho'ziq "o" unlisi *ta'sis* deb, undan keyingi undosh *daxil* deb, raviy oldidagi qisqa unli esa *ishbo'* deb ataladi.

Muassas qofiya haqidagi ma'lumotlar Shams Qays Roziyning "Al-mo'jam"(1218-1233), Nasiruddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or" (1253) asarlarida keltirilgan. Ushbu asarlarda muassas qofiya raviydan avval keluvchi (moqabli raviy) harflar bilan bog'liq holda talqin qilinadi.

*Gar yetar ag'yordin yuz ming jarohat, ey, ko'ngul,
Chunki bordur yor uchun bor ayshu rohat, ey ko'ngul. –*

(Navodir ush-shabob, 384-g'azal)

baytida "jarohat" va "rohat" so'zlari qofiya, "t" harfi – raviy, "o" –ta'sis, "h" undoshi – daxil, "a" unlisi – ishbo' hisoblanadi.

Ba'zan ta'sisli qofiyada ikki misradagi daxil ikki xil undoshdan iborat bo'lishi ham mumkin. Masalan:

*Ishq ahli go'ristonida qabrim chu zohir bo'lg'usi,
Farhod aning toshin yo'nub, Majnun mujovir bo'lg'usi.*

(G'aroyib us-sig'ar, 627-g'azal)

baytida "zohir" va "mujovir" so'zlari qofiya bo'lib, daxil ikki xil undoshdan: "h" va "v" undoshlaridan iborat ekanligini kuzatish mumkin.

Qofiyalar tuzilishiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1) muqayyad qofiya (ar.) – bog'langan, kishanlangan. Qofiyaning tuzilishiga ko'ra farqlanuvchi turlaridan biri. *Raviy* harfi bilan tugallanadi. Shams Qays Roziyning "Al-mo'jam"(1218-1233) asarida muqayyad qofiya raviy harfining ikki nav'idan biri sifatida, Nasiruddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or" (1253) asarida qofiyaning holatiga ko'ra farqlanuvchi turlaridan biri sifatida keltirilgan.

Muqayyad qofiyada o'zak raviy harfi bilan yakunlanganligi, ya'ni o'zakda raviydan keyin hech qanday harf qo'llanilmaganligi uchun zamonaviy she'rshunoslikda muqayyad qofiyani "o'zak qofiya" deb atash an'anasi ham mavjud (U.To'ychiev).

Elga sharaf bo'lmadi johu nasab,

Lek sharaf keldi hayovu adab. –

(Hayrat ul-abror)

baytida “nasab” va “adab” so‘zlari qofiya bo‘lib, raviy “b” harfidir. Qofiya raviy harfi bilan tugallanayotganligi uchun ushbu qofiya turi muqayyad qofiya hisoblanadi.

2) **mutlaq qofiya** (ar.) – yetuk, to‘liq. Qofiyaning tuzilishiga ko‘ra farqlanuvchi turlaridan biri. Mutlaq qofiyada raviy harfidan keyin qofiyaning boshqa harflari (*vasl, xuruj, mazid, noyira*) ham ishtirok etadi. Shams Qays Roziyning “Al-mo‘jam” (1218-1233) asarida mutlaq qofiya raviy harfining ikki nav‘idan biri sifatida, Nasiruddin Tusiyning “Me‘yor ul-ash‘or” (1253) asarida qofiyaning holatiga ko‘ra farqlanuvchi turlaridan biri sifatida keltirilgan.

Alisher Navoiy g‘azaliyotida mutlaq qofiya keng qo‘llanilgan. Masalan:

Qoshi yosinmu deyin, ko‘zi qarosinmu deyin,

Ko‘ngluma har birining dardu balosinmu deyin? –

(Navodir ush-shabob, 483-g‘azal)

baytida “qarosinmu”, “balosinmu” so‘zlari mutlaq qofiya bo‘lib, ulardagi “o” unlisi raviydir. Raviydan keyin kelgan “s” undoshi – *vasl*, “n” undoshi – *xuruj*, “m” – *mazid* va qofiya oxiridagi “u” unlisi *noyira* hisoblanadi, “s” harfidan keyin kelgan qisqa “i” unlisi esa *nafoz*dir. Mutlaq qofiya hisoblanishi uchun raviydan so‘ng birgina *vasl* harfining qo‘llanilishi ham kifoya qiladi.

Qofiyaning tuzilishiga ko‘ra turlari. Mutlaq va muqayyad qofiyalar.

Radif (ar.) – izma-iz keluvchi, otning orqasidan ergashib boruvchi. Mumtoz she‘r unsurlaridan biri. She‘riy misralarda qofiyadan so‘ng aynan takrorlanib keluvchi so‘z yoki so‘zlar qo‘shilmasi. Radif she‘rda ifodalanayotgan yetakchi fikrni takrorlash, kitobxon e‘tiborini asosiy g‘oyaga jalb etib, muallif g‘oyaviy niyatini chuqurroq yetkazib berishga xizmat qiladi. Mumtoz she‘rshunoslikda R. qofiya ilmi tarkibida o‘rganilgan. Shams Qays

Roziyning “Al-mo‘jam”(1218-1233), Nasiruddin Tusiyning “Me‘yor ul-ash‘or” (1251-1252), Abdurahmon Jomiyning “Risolai qofiya”, Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog‘a” (1436-37) asarlarida R. forsiy she‘riyatga xos bo‘lib, arablarda qo‘llanilmaganligi ta‘kidlanadi.

Alisher Navoiy ijodida radif muhim ahamiyatga ega bo‘lib, “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidan o‘rin olgan g‘azallarning deyarli teng yarmini (1294 g‘azal) radif qo‘llanilgan baytlar tashkil qiladi. Shoir R. lari bir bo‘g‘indan 9 bo‘g‘ingacha bo‘lgan so‘zlarni o‘z ichiga oladi. Masalan, shoirning

Dilbaro, sendin bu g‘amkim, menda bordur, kimda bor?

Furqatingdin bu alamkim, menda bordur, kimda bor? –

(Navodir ush-shabob, 148-g‘azal)

bayti bilan boshlanuvchi g‘azalida R. “menda bordur, kimda bor?” so‘zlaridan iborat bo‘lib, 7 bo‘g‘indan iborat.

Hojib (ar.) – pardador, berkituvchi. Mumtoz she‘r unsurlaridan biri. She‘riy misralarda qofiyadan oldin aynan takrorlanib keluvchi so‘z yoki so‘zlar qo‘shilmasi. hojib qo‘llangan she‘r mahjub deb ataladi. Mumtoz poetikaga doir manbalarda hojibning bir ma‘noda qo‘llanilishi zaruriy shartlardan hisoblangan.

Alisher Navoiy ijodida hojib ko‘proq “Xamsa” tarkibidagi dostonlarda qo‘llanilgan. Masalan, “Layli va Majnun” dostonidan olingan

Chek aynima ishq to‘tiyosin,

Ur qalbima ishq kimiyosin! –

baytida “ishq” so‘zi hojib bo‘lib kelgan.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Ilmi qofiyaning mumtoz poetikadagi o‘rni haqida so‘zlab bering.
2. Mumtoz qofiya turlarini sanang. G‘azaliyotimizda ularning qaysilari faol qo‘llanilgan?

3. Radif va qofiyaning o'xshash va farqli jihatlari haqida so'z yuriting. Ularning qofiyaga qanday aloqasi bor?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. O'quv qo'llanma. – T.: Ta'lim-media, 2019.
2. Ҳожиаҳмедов А. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия. – Тошкент: Шарқ НМК, 1998. – 158 б.
3. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги.–Т.: Ўзбекистон, 2014. – 320 б.
4. Акбарова М. Алишер Навоӣ ғазалларида қофия: Филол. фан. номз. дис. ... автореф. – Тошкент, 1997. – 20 б.
5. Алишер Навоӣ: қомусий луғат. 1–2-жилдлар /Масъул муҳаррир Ш.Сирожиддинов. – Т.: Шарқ, 2016.
6. Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. – 426 б.
7. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. –Т.:Шарқ,1990.– 240 б.

IV. AMALIY MASHG'ULOT MAZMUNI

1-AMALIY MASHG'ULOT: JUZV, RUKN, HIJO, BAHR, DOIRA TUSHUNCHALARI

REJA:

1. *Asliy va tarmoq ruknlar*
2. *Bahrlar tasnifi. Muttafiq ul-arkon va muxtalif ul-arkon bahrlari*
3. *Vaznlarni aniqlashning zamonaviy usullari*

Tayanch so'z va iboralar: *rukn, asliy va tarmoq ruknlar, bahr, hazaj, ramal, rajaz, mutaqorib, sari', xafif, mujtass.*

Texnik jihozlar va ko'rgazmali vositalar: *Mashg'ulot bo'yicha tayyorlangan slaydlar, nashr etilgan manbalar va ilmiy adabiyotlar.*

Mashg'ulotda qo'llanilgan metodika (ped.texnologiya): *Aqliy hujum, BBB metodlari.*

Mavzuning dolzarbligi: Aruz tizimida 19 dan ortiq bahrlar mavjud. "Aruz va mumtoz poetikaga kirish" fanini o'qitishda ularni ikkiga bo'lib o'rganish qulaylik tug'diradi.

Aruz tizimida ruknlar ikki xil bo'ladi: *asliy* ruknlar va *tarmoq* ruknlar. Asliy ruknlar o'zgarishga uchramagan, to'liq holatdagi ritmik bo'laklar bo'lsa, tarmoq ruknlar asliy ruknlardagi hijolarni muayyan tarzda o'zgartirish hisobiga vujudga keladi. Turkiy she'riyatda qo'llanadigan 13 ta bahr qanday ruknlardan tarkib topganiga ko'ra ikki guruhga ajratiladi:

1. Bir xil asliy ruknlardan tashkil topgan bahrlar⁷.
2. Turli asliy ruknlar va ularning tarmoqlaridan tarkib topgan bahrlar⁸.

Birinchi guruhga faqat bir asliy ruknga ega bo'lgan bahrlar kiradi. Ya'ni ramal bahri faqat **foilotun** ruknining, hazaj bahri esa faqat **mafoiyun** rukni va

⁷ Mumtoz aruzshunoslikda bunday bahrlar "Muttafiq ul-arkon bahrlar" deb nomlangan.

⁸ Aruzshunoslikda ularni "Muxtalif ul-arkon bahrlar" deb atash qabul qilingan.

shu kabi bu guruhga kirgan qolgan bahrlar ham bir asliy ruknning takroriga asoslanadi. Biz yuqorida turkiy aruzda qo'llanuvchi shunday bahrlardan faqat to'rttasini ko'rib chiqdik. Aslida, turkiy aruzda bunday bahrlar soni **oltita**. Yuqorida keltirilgan 1-jadvalni endi to'liq holda ko'ramiz:

1-jadval

№	Bahrlar nomi	Asliy ruknlar nomi	Chizmasi
1	<i>Ramal</i>	Foilotun	– V – –
2	<i>Hazaj</i>	Mafoiylun	V – – –
3	<i>Rajaz</i>	Mustaf'ilun	– – V –
4	<i>Mutaqorib</i>	Fauvlun	V – –
5	<i>Mutadorik</i>	Foilun	– V –
6	<i>Komil</i>	Mutafoilun	V V – V –

Turli asliy ruknlar va ularning tarmoqlaridan tarkib topgan bahrlar esa o'zining asl ustuniga, ya'ni rukniga ega bo'lmaganligi uchun ular ikki xil asliy ruknlarning birikuvidan hosil bo'ladi. Ushbu guruhga kiruvchi bahrlar soni 7 tadir:

1. *Muzori'* mafoiylun va foilotun asliy ruknlarining tarmoqlaridan vujudga kelib, turkiy she'riyatda asosan musamman ko'rinishida mavjud bo'ladi.
2. *Mujtass* mustaf'ilun va foilotun asliy ruknlarining tarmoqlaridan vujudga kelib, turkiy she'riyatda asosan musamman shaklida uchraydi.
3. *Munsarih* mustaf'ilun va maf'uvlotu asliy ruknlari tarmoqlarining o'zaro almashinuvidan vujudga kelib, turkiy she'riyatda asosan musamman shaklida uchraydi.
4. *Sari'* ikki marta mustaf'ilun va bir marta maf'uvlotu asliy ruknlarining tarmoqlaridan vujudga kelib, turkiy she'riyatda asosan musaddas shaklida uchraydi.

5. *Xafif* foilotun asliy rukni va tarmoqlari hamda mustaf'ilun asliy ruknining tarmoqlaridan vujudga kelib, turkiy she'riyatda asosan musaddas shaklida uchraydi.
6. *Tavil* fauvlun va mafoiylun asliy ruknlaridan vujudga kelib, she'riyatda asosan musamman ko'rinishida mavjud bo'ladi.
7. *Ariz* mafoiylun va fauvlun asliy ruknlaridan vujudga kelib, she'riyatda asosan musamman shaklida uchraydi.

Yuqoridagi ma'lumotlarni zamonaviy usulda quyidagicha tushuntirish mumkin: Aruz deganda biror oliy o'quv yurtini tushunsak, bahr deganda undagi yo'nalishlar (fakultetlar)ni tasavvur qilaylik. Bilamizki, fakultetlarning o'z nomlari bor. Demak, bahrlar ham nomlanadi. Aruz tizimida 19 bahr mavjud⁹. Turkiy aruzda esa (Alisher Navoiy she'riyati asosida fikr yuritsak) asosan ularning 13 tasi qo'llaniladi. Shu 13 bahrning ichida 4 tasi nisbatan faol bahrlardan sanaladi. Ular **ramal**, **hazaj**, **rajaz**, **mutaqorib** bahrlaridir. Har bir fakultetning tayanch fanlari bo'lgani kabi, bahrlar ham o'z ustunlariga, ya'ni xos ruknlariga ega. Bular asliy ruknlar hisoblanadi, tayanch fanlar o'z ichida yana bo'limlarga bo'linganidek, har bir asliy rukn ham tarmoq ruknlarga bo'linadi. Bu haqda keyingi mavzularda batafsilroq suhbatlashamiz. Hozircha yuqorida aytib o'tilgan 4 bahrning ruknlari, ya'ni ustunlari qanday nomlanishini bilib olishimiz zarur.

Ramal bahri ruknining chizmasi quyidagichadir: – V – – (**cho'ziq**, **qisqa**, **cho'ziq**, **cho'ziq**). Bu rukn **foilotun** deb ataladi. Bir nuqtaga e'tibor bering: **fo** – cho'ziq, **i** – qisqa, **lo** – cho'ziq, **tun** – cho'ziq. Demak, rukn nomi uning chizmasini o'zida aks ettirar ekan.

---

⁹Aruzshunoslikda bahrlar miqdori masalasida turli fikrlar mavjud. Xalil ibn Ahmad 15 ta bahr haqida ma'lumot bergan bo'lsa, uning izdoshi Abulhasan Axfash Balxiy yana bir bahr (mutadorik) qo'shib, bahrlar sonini 16 taga yetkazdi. Keyinchalik forsiy aruzshunoslar yana 3 bahr (mushokil, g'arib, qarib)ni ham aruz tizimiga kiritdilar va bahrlar miqdorini 19 ta deb belgiladilar. Turkiy aruzshunoslar, xususan, Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asarida 40 ta, Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon"ida 19 ta, Boburning "Risolai aruz"ida 21 ta bahr nomi keltirilgan.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Asliy ruknlar deganda nimani tushunasiz?
2. Asliy ruknlar soni nechta?
3. Asliy ruknlarning qaysi biri bahr yasamaydi?
4. Asliy ruknlarning bahr hosil qilishdagi vazifasi haqida nimalar deya olasiz?
5. Aruz tizimida nechta bahr mavjud va ularning qaysilari turkiy adabiyotda keng qo'llanadi?
6. Vaznlarni qanday qoida asosida nomlaymiz?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 224 б.
2. Ҳожиаҳмедов А. Аруз назарияси асослари. Қўлланма – Тошкент: Akademnashr, 2018. – 80 б.
3. Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. Darslik. – T.:Akademnashr, 2020.

2-AMALIY MASHG'ULOT.

BAHRLAR VA ULARNING TUZILISHI. TURKIY SHE'RIYATDA MUSTA'MAL BAHRLAR

REJA:

1. *Ramal bahrining musta'mal vaznlari. Musamman ruknli vaznlar*
2. *Musaddas ruknli vaznlarning tarkibiy tuzilishi*
3. *Hazaj bahrining musta'mal vaznlari. Musamman vaznlar*
4. *Musaddas ruknli vaznlar*

Tayanch so'z va iboralar: *musta'mal, ramal, hazaj, musamman, musaddas.*

Ko'rgazmali vositalar: *Mavzu bo'yicha tayyorlangan slaydlar, nashr etilgan manbalar va ilmiy adabiyotlar.*

Mashg'ulotda qo'llanilgan metodika (ped.texnologiya): *Grafik organayzerlar, klaster.*

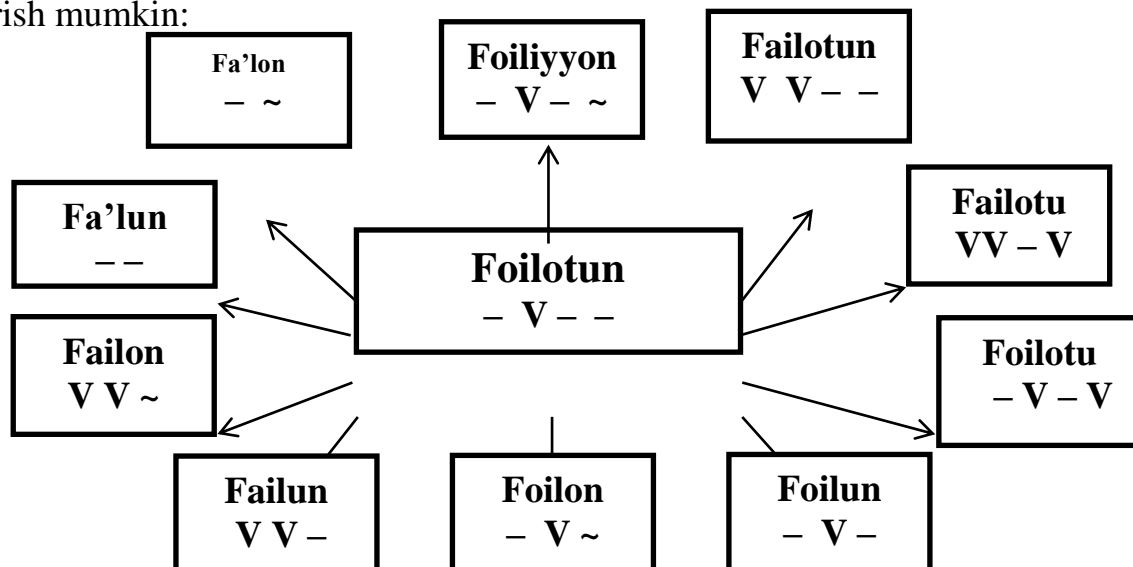
Ramal bahri turkiy she'riyatda eng ko'p qo'llanilgan bahr bo'lib, deyarli barcha shoirlar ijodida yetakchi o'rinda turadi. "Ramal" so'zi arabcha "tuyaning lo'killashi", "bo'yra to'qish" degan ma'noni anglatadi ¹⁰

Ramal bahri **foilotun** asliy ruknining bayt tarkibida turli holatlarda takrorlanishidan hosil bo'ladi. Ramal bahri turkiy she'riyatda eng ko'p qo'llanilgan bahr bo'lib, deyarli barcha shoirlar ijodida yetakchi o'rinda turishi. Ramal bahrining *foilotun* asliy ruknining bayt tarkibida turli holatlarda takrorlanishidan hosil bo'lishi. Turkiy she'riyatda uning 10 ta tarmog'idan foydalanilishi. Ramal bahrining musta'mal vaznlari. Hazaj bahri *mafoiylun* (V – – –) asliy ruknining baytdagi takroriga asoslangan bo'lib, qo'llanilishi jihatidan turkiy she'riyatda ramal bahridan keyin ikkinchi o'rinda turishi.

¹⁰ Umuman olganda, tuya sahro xalqlari, xususan, arab xalqi turmush tarzining ajralmas qismi hisoblanganligi uchun aruzdagi ko'plab atamalar tuya bilan bog'lanadi.

Turkiy she'riyatda hazajning 12 ta tarmog'idan foydalanilishi. Hazaj bahrining musta'mal vaznlari.

Foilotun aslini uning tarmoq ruknlari bilan birga quyidagi chizmada ko'rish mumkin:

Ushbu tarmoq ruknlar vazn tarkibida kelganda alohida nomga ega bo'ladi. Quyidagi jadvalda ularni vazndagi nomi va kelish o'rni bilan birga ko'rib chiqamiz.

1-jadval

№	Taqtiyi	Afoyli	Ruknning vazn tarkibidagi nomi	Misrada kelish o'rni
1	- V - ~	Foiliyyon	Musabbag'	So'nggi ruknda
2	V V - -	Failotun	Maxbun	Barcha ruknlarda
3	V V - V	Failotu	Mashkul	Birinchi va uchinchi ruknlarda
4	- V - V	Foilotu	Makfuf	Ikkinchi va uchinchi ruknlarda
5	- V -	Foilun	Mahzuf	So'nggi ruknda
6	- V ~	Foilon	Maqsur	So'nggi ruknda
7	V V -	Failun	Maxbuni mahzuf	So'nggi ruknda

8	V V ~	Failon	Maxbuni maqsur	So'nggi ruknda
9	--	Fa'lun	Maqtu'	So'nggi ruknda
10	-~	Fa'lon	Maqtuyi musabbag'	So'nggi ruknda

Ramali musammani solim

Yuqorida biz ruknlarning bir misrada 4, bir baytda 8 marta takrorlanishidan musamman shakli yuzaga kelishini ta'kidlab o'tgan edik. Agar har bir misradagi rukn to'liq holatda takrorlansa *solim* hisoblanishi ham aytib o'tildi. Ramal bahridagi birinchi vazn **ramali musammani solim** deb ataladi. Ya'ni *foilotun* rukni mazkur baytda 8 marta hech qanday o'zgartirishlarsiz, to'liq holda takrorlanadi. Taqtiyi quyidagicha:

foilotun foilotun foilotun foilotun

- V - - / - V - - / - V - - / - V - -

Ammo bunday vazn xush ohangga ega emas, shu sababli mumtoz adabiyotimizda ushbu vaznda deyarli she'r bitilmagan. Hazrat Navoiy bu vaznni tajribadan o'tkazish maqsadida bir g'azal yozgan bo'lib, u «Navodir ush-shabob» devonidan 199-raqam ostida o'rin olgan. G'azal matla'si quyidagicha:

Ey jalol-u rahmatingdin gar zalil-u, gar muazzaz,

Safhayi kavnayn o'lub oting tarozidin mutarraz...

Ey	Ja	lo	l-u	rah	ma	ting	din	Gar	Za	Li	l-	gar	mu	az	Za
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-
Saf	Ha	yi	Kav	nay	no'	lub	O	Ting	Ta	Ro	Zi	din	mu	tar	Ra
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-

Ramali musammani mahzuf

Mazkur vazn dastlabki uch ruknning *foilotun*, so'nggi to'rtinchi ruknning *foilun* tarzida kelishidan yaraladi. Ya'ni vaznning taqtiyi:

foilotun foilotun foilotun foilun
 - V - - / - V - - / - V - - / - V -

UNUTMANG!

Muayyan bahrga doir vazni aniqlashda vazn tarkibida asliy rukn ishtirok etsa-da, nomlanishda asosan o'zgarishga uchragan (tarmoq) ruknlar e'tiborga olinadi. Masalan, "Ramali musammani mahzuf" vaznida dastlabki (1-, 2-, 3-) ruknlarda foilotun aynan o'zgarishsiz, ya'ni solim tarzida takrorlanadi, to'rtinchi ruknning oxirgi bo'g'ini esa tashlab yuborilgan, ya'ni mahzuf shaklida bo'ladi. Lekin aksariyat hollarda vazni nomlashda "solim" so'zi qo'llanilmasdan, asosan, o'zgarishga uchragan rukn – "mahzuf"ga e'tibor qaratiladi, solim esa xotirada saqlanadi.

Ramali musammani mahzuf vazni turkiy she'riyatda eng ko'p istifoda etilgan bo'lib, "Xazoyin ul-maoniy"dagi 2600 g'azaldan 1101 tasi ushbu o'lchovda bitilgan.

*Gul kerakmastur menga, majlisda sahbo bo'lmasa,
 Naylayin sahboni, bir gul majlisaro bo'lmasa?*

(“Favoyid ul-kibar”, 24-g'azal)

G	ke	rak	mas	tur	m	nga	maj	lis	da	Sa	b	bo'l	ma	S
ul					e					h	o		a	
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-
Na	la	yin	sah	bo	ni	bir	gul	ma	li	Sa	r	bo'l	ma	S

y								j			o			a
-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-

Ramali musammani maqsur

Mazkur vaznda *foilotun* rukni 3 marotaba takrorlanib, 4-rukn *foilon* shaklida keladi. Aynan oxirgi rukn – *foilonning* vazndagi nomi maqsur bo'lganligi uchun, vazn *ramali musammani maqsur* deb ataladi. Taqtiyi quyidagicha:

foilotun foilotun foilotun foilon

- V - - / - V - - / - V - - / - V ~

Og'zining sirri manga ma'lum agar ermas, ne ayb,

Hech kimga zarraye chun bermamish Haq ilmi g'ayb...

(“G'aroyib us-sig'ar”, 51-g'azal)

Og'	zi	nin	si	ri	m	n	ma'	lum	A	Gar	er	ma	n	A
		g	r		a	g						s	e	yb
	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	~
Hec	(i)	kim	g	za	ra	y	chu	ber	Ma	mis	Haq	Il	m	g'
h			a	r		e	n			h			i	ay
	V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-	-	V	~

Ramal bahrining musaddas ruknli vaznlari xuddi musamman vaznlar singari tuzilishga ega bo'lib, faqatgina misra tarkibida bir ruknning kam ekanligi bilan farqlanadi.

Shu sababli ushbu vaznlarga ta'rif berishda ularning nomlari, taqtiyi va misollar keltirish bilan cheklanamiz.

Ramali musaddasi mahzuf

Taqtiyi:

foilotun foilotun foilun

– V – – | – V – – | – V –

*Shahsuvorim har qachon javlon qilur,**Mahv o'lub bilman o'zumni, Haq bilur.*

("Navodir ush-shabob", 189-g'azal)

Shah	su	vo	Rim	har	qa	chon	Jav	lon	qi	Lur
–	V	–	–	–	V	–	–	–	V	–
Mah	vo'	lub	bil	man	o'	zum	Ni	haq	bi	Lur
–	V	–	–	–	V	–	–	–	V	–

Ramali musaddasi maqsur

Taqtiyi:

foilotun foilotun foilon

– V – – | – V – – | – V ~

*Gulshaningdin yeldek, ey ra'no nihol,**Men yomon bordim, vale sen yaxshi qol.*

("Navodir ush-shabob", 380-g'azal)

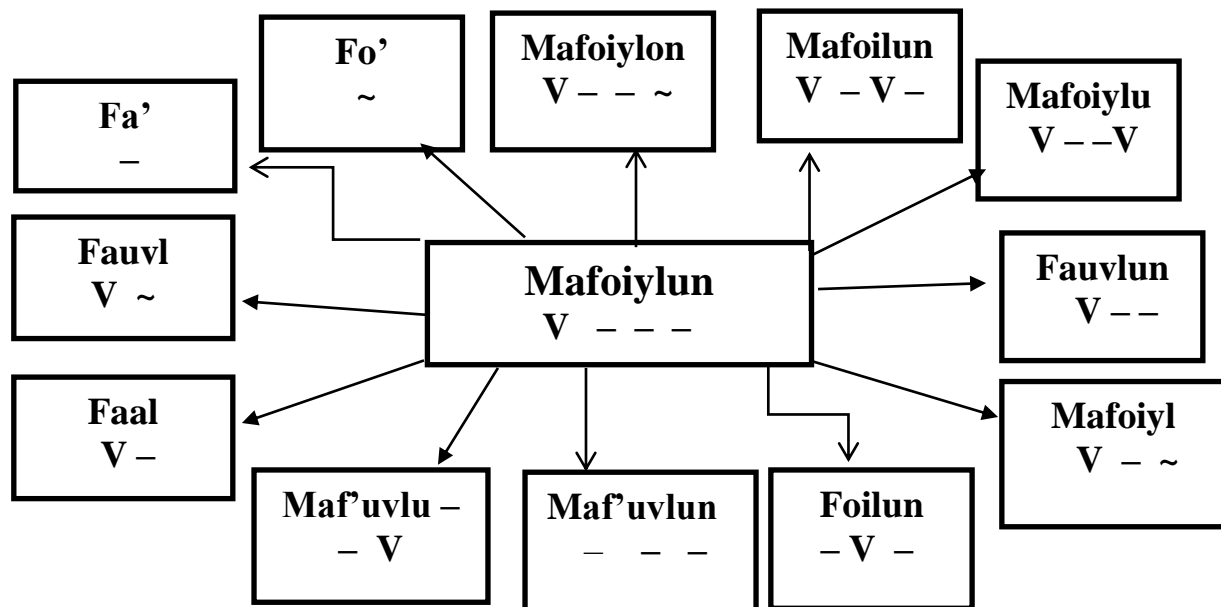
Gul	Sha	ning	din	yel	de	key	ra'	no	Ni	Hol
–	V	–	–	–	V	–	–	–	V	~
Men	Yo	mon	bor	dim	va	le	Sen	yax	Shi	Qol
–	V	–	–	–	V	–	–	–	V	~

Hazaj bahri *mafoiylun* (V – – –) asliy ruknining baytdagi takroriga asoslangan bo'lib, qo'llanilishi jihatidan turkiy she'riyatda ramal bahridan keyin ikkinchi o'rinda turadi. "**Hazaj**" so'zi arabcha "yoqimli ovoz", "xushohang kuy" degan ma'nolarni anglatadi.

Hazaj bahrining asliy ruknidan tarmoq ruknlar yasaladi. Bu qanday yuz

beradi? Tarmoq ruknlar **mafoiylun** asliy ruknining hijolarini turlicha o'zgartirish: tashlab yuborish, qisqartirish yoki cho'zish orqali paydo bo'ladi.

Mafoiylun aslini uning tarmoq ruknlari bilan birga quyidagi chizmada ko'rish mumkin:

Endi ushbu chizmalarni bir jadvalga birlashtiramiz:

2-jadval

№	Taqtiyi	Afoyli	Ruknning vazn tarkibidagi nomi	Misrada kelish o'rni
1	V - - ~	Mafoiylon	Musabbag'	So'nggi ruknda
2	V - V -	Mafoilun	Maqbuz	O'rta ruknda
3	V - - V	Mafoiylu	Makfuf	Ikkinchi va uchinchi ruknlarda
4	V - -	Fauvlun	Mahzuf	So'nggi ruknda
5	V - ~	Mafoiyl	Maqsur	So'nggi ruknda
6	- - V	Maf'uvlu	Axrab	Birinchi va uchinchi ruknlarda
7	- - -	Maf'uvlun	Axram	Birinchi va uchinchi ruknlarda
8	- V -	Foilun	Ashtar	Birinchi va uchinchi ruknlarda

9	V –	Faal	Ajabb	So'nggi ruknda
10	V ~	Fauvl	Ahtam	So'nggi ruknda
11	–	Fa'	Abtar	So'nggi ruknda
12	~	Fo'	Azall	So'nggi ruknda

UNUTMANG!

Jadval so'ngida keltirilgan ikki va bir hijoli ruknlar (faal, fauwl, fa', fo') faqat ruboiy vaznlari uchun xos bo'lib, g'azal va boshqa lirik janrlarda qo'llanilmaydi.

Hazaj bahriga doir musamman vaznlarning dastlabkisi *hazaji musammani solim* bo'lib, biz ushbu vazn bilan ilk mavzularda ham tanishgan edik. Yodingizda bo'lsa, uning taqtiyi quyidagicha edi:

mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun

V – – – / V – – – / V – – – / V – – –

Manga ne manzil-u ma'vo ayon, ne xonumon paydo,

Ne jonimdin asar zohir, ne ko'nglumdin nishon paydo.

(“Favoyid ul-kibar”, 34-g'azal)

Ma	nga	Ne	man	zi	lu	ma'	vo	a	yon	Ne	xo	nu	mon	pay	do
V	–	–	–	V	–	–	–	V	–	–	–	V	–	–	–
Ne	jo	Nim	din	a	sar	zo	hir	ne	ko'ng	Lum	din	ni	shon	pay	do
V	–	–	–	V	–	–	–	V	–	–	–	V	–	–	–

Hazaji musammani musabbag.

Bu vazn hazaji musammani solimdan faqatgina oxirgi ruknning o'zgarishga uchrashi (cho'ziq hijoning o'ta cho'ziq hijoga almashishi) bilan farqlanadi. Taqtiyi quyidagicha:

mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylon

V – – – / V – – – / V – – – / V – – ~

Demak, 4-ruknning oxirgi hijosini o'ta cho'ziqqa aylantirish natijasida yangi vazn paydo bo'lyapti. Biz mazkur rukn nomini musabbag' deb ataymiz, vaznni esa *hazaji musammani musabbag'* tarzida nomlaymiz.

Gadoyi faqr ila so'z ayta olmas podsho gustox,

Shah ollinda nechukkim, dam ura olmas gado gustox.

“G'aroyib us-sig'ar”, 107-g'azal

Ga	do	Yi	faq	ri	La	so'	ay	ta	ol	Ma	po	(i	sho	gu	t
						z				s	d	)		s	o
															x
V	–	–	–	V	–	–	–	V	–	–	–	V	–	–	~
Sh	ol	Lin	da	n	ch	ki	da	u	ra	Ol	ma	G	do	gu	t
ah				e	uk	m	m				s	a		s	o
															x
V	–	–	–	V	–	–	–	V	–	–	–	V	–	–	~

Hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf

Mazkur vazn turkiy aruzning eng xushohang va o'ynoqi ritmga ega bo'lgan musiqiy vaznlaridan biri hisoblanadi. Bunda 1-rukn *maf'uvlu* (axrab), 2- va 3-ruknlar *mafoiylu* (makfuf), 4-rukn *fauvlun* (mahzuf) tarzida kelib, uning taqtiyi quyidagichadir:

maf'uvlu mafoiylu mafoiylu fauylun

– – V / V – – V / V – – V / V – –

Vaznni tashkil etayotgan ruknlarning nomlaridan kelib chiqib uni *hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf* deb ataymiz

UNUTMANG!

Garchi taqti'da ikki marta mafoiylu rukni qatnashayotgan bo'lsa-da, vazni nomlashda ulardan faqat bittasi hisobga olinadi.

*Yor bordi-yu, ko'nglumda aning nozi qoliptur,
Andoqki qulog'im to'la ovozi qoliptur.*

(“G‘aroyib us-sig‘ar”, 187-g‘azal)

Yor	bor	Di	yu	ko'ng	lim	da	A	ning	no	zi	Qo	lip	tur
–	–	V	V	–	–	V	V	–	–	V	V	–	–
An	doq	Ki	qu	lo	g'im	to'	La	O	vo	zi	Qo	lip	Tur
–	–	V	V	–	–	V	V	–	–	V	V	–	–

Hazaji musaddasi mahzuf

Taqtiyi: mafoiylun mafoiylun fauvlun

V – – – / V – – – / V – –

Mazkur vaznda juda ko'plab she'rlar yozilgan bo'lib, bu uning xushohangligi bilan bog'liq. Ushbu vaznda she'r o'qish ham oson. Mumtoz adabiyotimizda ishqiy mavzudagi dostonlar, xususan, Sayfi Saroyining “Suhayl va Guldursun”, Haydar Xorazmiyning “Gul va Navro'z”, Qutbning “Xusrav va Shirin”, Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonlari va barcha nomalar shu vaznda yozilgan.

Hazrat Navoiy qalamiga mansub bir baytni tahlil qilsak:

Firoqing do'zaxi ichra vujudum

Bo'lubtur o't, nafaslar anda dudum.

(“Favoyid ul-kibar”, 400-g‘azal)

Fi	Ro	qing	do'	za	xing	ich	ra	Vu	ju	dum
V	–	–	–	V	–	–	–	V	–	–
Bo'	lup	Tur	o't	na	fas	lar	an	Da	du	dum
V	–	–	–	V	–	–	–	V	–	–

Hazaji musaddasi maqsur

Mazkur vazn yuqorida keltirilgan hazaji musaddasi mahzuf vaznidan oxirgi ruknda sodir bo'lgan o'zgarish bilan farqlanadi:

mafoiylun mafoiylun mafoiyl

V – – – / V – – – – / V – ~

Ushbu vazn yuqorida keltirilgan o'lchov bilan birgalikda bir she'riy asarning o'zida o'zaro almashinib kelaverishi mumkin. Xususan, Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonida mazkur o'lchov hazaji musaddasi mahzuf vazni bilan birgalikda almashinib qo'llangan.

Jahonda qolmadi ul yetmagan ilm,

Bilib tahqiqini kasb etmagan ilm.

Ja	hon	Da	qol	ma	Di	ul	yet	Ma	gan	Ilm
V	–	–	–	V	–	–	–	V	–	~
Bi	lib	Tah	qi	qi	Ni	kas	bet	Ma	gan	Ilm
V	–	–	–	V	–	–	–	V	–	~

(“Farhod va Shirin”)

Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf

Mazkur vaznning ilk rukni *maf'uvlu* (– – V) bo'lib, u axrab deb nomlanadi. Ikkinchi rukni esa *mafoilun* (V– V–) tarzida bo'lib, u maqbuzdir. Uchinchi rukn esa *fauvlun* (V– –) mahzuf deb atalishini bilasiz. Shunga binoan vaznning taqtiyi quyidagicha:

maf'uvlu mafoilun fauylun

– – V / V– V– / V– –

Ruknlar ketma-ketligini saqlab qolib, vazn nomini *hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf* deb nomlaymiz. Mazkur vazn musiqiy va yoqimli ohangga ega bo'lib, mumtoz adabiyotimizda keng qo'llanilgan. Alisher Navoiyning «Layli va Majnun» dostoni ham aynan shu vaznda yozilgan.

Dostondan olingan bir baytni tahlil qilamiz:

Ey, aql sening yo'lungda g'ofil

Kim, telba sening yo'lungda oqil.

Ey	aq	l(i)	se	ning	yo'	lung	da	g'o	fil
–	–	V	V	–	V	–	V	–	–
Kim	tel	Ba	se	ning	yo'	lung	da	o	qil
–	–	V	V	–	V	–	V	–	–

Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi maqsur

Mazkur vazn biz yuqorida ko'rib o'tgan hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzufdan 3-rukndagi oxirgi hijoning o'ta cho'ziqligi bilan farqlanishini kuzatish mumkin.

Taqtiyi: maf'uvlu mafoilun mafoiyl

– – V / V – V – / V – ~

Shuning uchun bu ikkala vazn asarlar tarkibida almashinib qo'llanaveradi. Masalan, “Layli va Majnun”dan olingan quyidagi baytlarni tahlil qilsak:

Gulga beribon zumurradiy taxt,

G'uncha kibi aylading javonbaxt.

...Chun ko'kni xusufzod qilding,

Oyning kumushin savod qilding.

(“Layli va Majnun”)

Gul	ga	be	ri	bon	zu	mur	ra	diy	taxt
–	–	V	V	–	V	–	V	–	~
G'un	cha	ki	bi	ay	la	ding	ja	von	baxt

–	–	V	V	–	V	–	V	–	~
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Ramali musammani solim vaznining turkey she'riyatda kam qo'llanish sabablarini tushuntiring.
2. Quyidagi baytlarning vaznini aniqlang:
Dilraboliq fannida sohibqiron sen, ey habib,
Chashm ichinda nur-u ham jism ichra jonsen, yo habib.
3. Hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf vaznida makfuf rukni qaysi o'rinlarda keladi?
4. Hazaji musaddasi mahzuf vaznida turkiy she'riyatda qaysi dostonlar yaratilgan?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR :

1. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 224 б.
2. Ҳожиаҳмедов А. Аруз назарияси асослари. Қўлланма – Тошкент: Akadernashr, 2018. – 80 б.
3. Yusupova D. Aruz va mumtoz poetikaga kirish. Darslik. – T.:Akadernashr, 2020.

3-MAVZU:

MUMTOZ QOFIYA HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT, UNING TARKIBIY QISMLARI. MUMTOZ QOFIYA TURLARI

REJA:

1. *Ilmi qofiya. Uning vujudga kelish omillari.*
2. *Mumtoz qofiya turlari. Qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra farqlanuvchi turlari. Mujarrad, muassas, murdaf va muqayyad(qaydli) qofiyalar*
3. *Qofiyaning tuzilishiga ko'ra turlari. Mutlaq va muqayyad qofiyalar*

Tayanch tushunchalar: *Ilmi qofiya, raviy, murdaf, muassas, mutlaq, muqayyad, mujarrad, radif, hojib.*

Texnik jihozlar va ko'rgazmali vositalar: *Ma'ruza bo'yicha tayyorlangan slaydlar, nashr etilgan manbalar va ilmiy adabiyotlar.*

Ma'ruzada qo'llanilgan metodika (ped.texnologiya): *Aqliy hujum, BBB metodlari.*

Mavzuning amaliyot bilan bog'liqligi:

1. *Filologik ta'limning jamiyat hayotidagi o'rnini aniqlash uchun zarur.*
2. *Oliy o'quv yurtlarining professor-o'qituvchilari o'zlari ta'lim berayotgan filologik sohani aniq bir tizim sifatida angalshi kerak.*
3. *Qofiya ilmini adabiyotshunoslikning tarkibiy qismiga kiritish tavsiya etiladi.*

Qofiya (ar.) misralar oxiridagi qo'shimcha, so'z va so'z qo'shilmalarining o'zaro ohangdosh bo'lib kelishidir. Qofiya mumtoz she'rshunoslikda vazn kabi she'riy ritmni vujudga keltiruvchi asosiy unsur bo'lib, uning bayt so'ngida qo'llanilishi zaruriy talablardan biri bo'lgan. Sharq musulmon adabiyotshunosligida qofiya haqidagi nazariy qarashlar maxsus fan – *ilmi qofiyada* o'z ifodasini topgan.

Qofiyalar o'zak tarkibiga ko'ra quyidagi turlarga ajratiladi:

1. **Mujarrad qofiya** (ar.) – yakka, yolg'iz, tanho. Qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra farqlanuvchi turlaridan biri. Bunday qofiya turida raviy harfi cho'ziq unli dan iborat bo'lishi yoki raviy undosh bilan yakunlanib, undan oldin *tavjih* – qisqa unli kelishi asosiy talab hisoblanadi. Forsiy va turkiy she'riyatda keng qo'llanilgan. Ushbu qofiya haqidagi ma'lumotlar Shams Qays Roziyning “Al-mo'jam”(1218-1233), Nasiruddin Tusiyning “Me'yor ul-ash'or” (1253) asarlarida keltirilgan. Ushbu asarlarda mujarrad qofiya raviydan avval keluvchi (moqabli raviy) harflar bilan bog'liq holda talqin qilinadi.

Ko'zung ne balo qaro bo'lubtur,

Kim jonga qaro balo bo'lubtur.

Bunda “qaro” va “balo” so'zlaridagi “o” raviysi cho'ziq unli bo'lib, qofiyadosh so'zlar shu harf bilan yakunlangan.

Mujarrad qofiyaning ikkinchi turida raviy undosh bilan yakunlanib, undan oldin qisqa unli keladi. Bunda qisqa unli *tavjih* deb yuritiladi.

Yor holidin menga vahkim xabar yo'qtur bu kun,

Bu jihatdin aqlu hushumdin asar yo'qtur bu kun.

Bunda “xabar” va “asar” so'zlari qofiyadosh bo'lib, “r” undoshi raviy, undan oldingi “a” qisqa unlisi *tavjih* bo'lib hisoblanadi. Qofiya raviy harfi bilan yakunlanyapti va shu orqali mujarrad qofiya vujudga kelyapti .

2. **Murdaf qofiya** – Qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra farqlanuvchi turlaridan biri. Ridfli qofiya deb ham ataladi. Bunday qofiya turida raviy harfidan oldin cho'ziq unli lardan biri – *ridfi asliy*, ba'zan esa *ridfi zoyid* keladi. Murdaf qofiya forsiy va turkiy she'riyatda keng qo'llanilgan. Ushbu haqidagi ma'lumotlar Shams Qays Roziyning “Al-mo'jam”(1218-1233), Nasiruddin Tusiyning “Me'yor ul-ash'or” (1253) asarlarida keltirilgan. Ushbu asarlarda murdaf qofiya raviydan avval keluvchi (moqabli raviy) harflar bilan bog'liq holda talqin qilinadi.

To bo'ldi ko'ngul ul ko'zi usrukka giriftor,

*El ko'ziga sog'men, vale o'z-o'zuma **bemor*** (G'aroyib us-sig'ar, 182-g'azal)

baytida "giriftor" va "bemor" so'zlari qofiya, "r" – raviy, undan oldin to'rgan "o" unlisi – ridfi asliy.

*Chun kinavu qatlin angladim rost,
Qildim neki mumkin erdi darxost -*

(Layli va Majnun)

baytida "rost" va "darxost" so'zlari qofiya, "t" harfi – raviy, "o" – ridfi asliy, "s" - ridfi zoyiddir.

3. Muqayyad (qaydli) qofiya – Qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra farqlanuvchi turlaridan biri. Qaydli qofiya deb ham ataladi. Bunday qofiya turida o'zak tarkibida qisqa unli dan so'ng qator undosh keladi. Bunda qisqa unli *hazv*, raviydan oldin to'rgan undosh *qayd* deb ataladi. Muqayyad qofiya forsiy va turkiy she'riyatda u qadar keng qo'llanilmagan. Mumtoz qofiyaga doir manbalarda muqayyad qofiya haqida ma'lumotlar keltirilmaydi.

*Ey ko'ngul, yor o'zgalar domig'a bo'ldi poybast,
Senga mushkil holatu bizga qatiq ish berdi dast. –*

(G'aroyib us-sig'ar, 76-g'azal)

baytida "poybast" va "dast" so'zlari qofiya, "t" harfi – raviy, "s" – qayd, qisqa "a" unlisi *hazv* hisoblanadi.

4. Muassas qofiya – Qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra farqlanuvchi turlaridan biri. Ta'sisli qofiya deb ham ataladi. Bunday qofiya turida cho'ziq "o" unlisi bilan raviy o'rtasida bir undosh va undan keyin bir unli keladi. Cho'ziq "o" unlisi *ta'sis* deb, undan keyingi undosh *daxil* deb, raviy oldidagi qisqa unli esa *ishbo'* deb ataladi.

Muassas qofiya haqidagi ma'lumotlar Shams Qays Roziyning "Almo'jam"(1218-1233), Nasiruddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or" (1253) asarlarida keltirilgan. Ushbu asarlarda muassas qofiya raviydan avval keluvchi (moqabli raviy) harflar bilan bog'liq holda talqin qilinadi.

*Gar yetar ag'yordin yuz ming jarohat, ey, ko'ngul,
Chunki bordur yor uchun bor ayshu rohat, ey ko'ngul. –*

(Navodir ush-shabob, 384-g'azal)

baytida “jarohat” va “rohat” so'zlari qofiya, “t” harfi – raviy, “o” –ta'sis, “h” undoshi – daxil, “a” unlisi – ishbo' hisoblanadi.

Ba'zan ta'sisli qofiyada ikki misradagi daxil ikki xil undoshdan iborat bo'lishi ham mumkin. Masalan:

*Ishq ahli go'ristonida qabrim chu zohir bo'lg'usi,
Farhod aning toshin yo'nub, Majnun mujovir bo'lg'usi.*

(G'aroyib us-sig'ar, 627-g'azal)

baytida “zohir” va “mujovir” so'zlari qofiya bo'lib, daxil ikki xil undoshdan: “h” va “v” undoshlaridan iborat ekanligini kuzatish mumkin.

Qofiyalar tuzilishiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

1) muqayyad qofiya (ar.) – bog'langan, kishanlangan. Qofiyaning tuzilishiga ko'ra farqlanuvchi turlaridan biri. *Raviy* harfi bilan tugallanadi. Shams Qays Roziyning “Al-mo'jam”(1218-1233) asarida muqayyad qofiya raviy harfining ikki nav'idan biri sifatida, Nasiruddin Tusiyning “Me'yor ul-ash'or” (1253) asarida qofiyaning holatiga ko'ra farqlanuvchi turlaridan biri sifatida keltirilgan.

Muqayyad qofiyada o'zak raviy harfi bilan yakunlanganligi, ya'ni o'zakda raviydan keyin hech qanday harf qo'llanilmaganligi uchun zamonaviy she'rshunoslikda muqayyad qofiyani “o'zak qofiya” deb atash an'anasi ham mavjud (U.To'ychiev).

*Elga sharaf bo'lmadi johu nasab,
Lek sharaf keldi hayovu adab. –*

(Hayrat ul-abror)

baytida “nasab” va “adab” so'zlari qofiya bo'lib, raviy “b” harfidir. Qofiya raviy harfi bilan tugallanayotganligi uchun ushbu qofiya turi muqayyad qofiya hisoblanadi.

2) **mutlaq qofiya** (ar.) – yetuk, to'liq. Qofiyaning tuzilishiga ko'ra farqlanuvchi turlaridan biri. Mutlaq qofiyada *raviy* harfidan keyin qofiyaning boshqa harflari (*vasl, xuruj, mazid, noyira*) ham ishtirok etadi. Shams Qays Roziyning “Al-mo‘jam” (1218-1233) asarida mutlaq qofiya raviy harfining ikki nav'idan biri sifatida, Nasiruddin Tusiyning “Me'yor ul-ash'or” (1253) asarida qofiyaning holatiga ko'ra farqlanuvchi turlaridan biri sifatida keltirilgan.

Alisher Navoiy g'azaliyotida mutlaq qofiya keng qo'llanilgan. Masalan:

Qoshi yosinmu deyin, ko'zi qarosinmu deyin,

Ko'ngluma har birining dardu balosinmu deyin? –

(Navodir ush-shabob, 483-g'azal)

baytida “qarosinmu”, “balosinmu”so'zlari mutlaq qofiya bo'lib, ulardagi “o” unlisi raviydir. Raviydan keyin kelgan “s” undoshi – *vasl*, “n” undoshi – *xuruj*, “m” – *mazid* va qofiya oxiridagi “u” unlisi *noyira* hisoblanadi, “s” harfidan keyin kelgan qisqa “i” unlisi esa *nafoz*dir. Mutlaq qofiya hisoblanishi uchun raviydan so'ng birgina *vasl* harfining qo'llanilishi ham kifoya qiladi.

Radif (ar.) – izma-iz keluvchi, otning orqasidan ergashib boruvchi. Mumtoz she'r unsurlaridan biri. She'riy misralarda qofiyadan so'ng aynan takrorlanib keluvchi so'z yoki so'zlar qo'shilmasi. Radif she'rda ifodalanayotgan yetakchi fikrni takrorlash, kitobxon e'tiborini asosiy g'oyaga jalb etib, muallif g'oyaviy niyatini chuqurroq yetkazib berishga xizmat qiladi. Mumtoz she'rshunoslikda R. qofiya ilmi tarkibida o'rganilgan. Shams Qays Roziyning “Al-mo‘jam”(1218-1233), Nasiruddin Tusiyning “Me'yor ul-ash'or” (1251-1252), Abdurahmon Jomiyning “Risolai qofiya”, Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog'a” (1436-37) asarlarida R. forsiy she'riyatga xos bo'lib, arablarda qo'llanilmaganligi ta'kidlanadi.

Alisher Navoiy ijodida radif muhim ahamiyatga ega bo'lib, “Xazoyin ul-maoniy” kulliyotidan o'rin olgan g'azallarning deyarli teng yarmini (1294

g'azal) radif qo'llanilgan baytlar tashkil qiladi. Shoir R. lari bir bo'g'indan 9 bo'g'ingacha bo'lgan so'zlarni o'z ichiga oladi. Masalan, shoirning

Dilbaro, sendin bu g'amkim, menda bordur, kimda bor?

Furqatingdin bu alamkim, menda bordur, kimda bor? –

(Navodir ush-shabob, 148-g'azal)

bayti bilan boshlanuvchi g'azalida R. "menda bordur, kimda bor?" so'zlaridan iborat bo'lib, 7 bo'g'indan iborat.

Hojib (ar.) – pardador, berkituvchi. Mumtoz she'r unsurlaridan biri. She'riy misralarda qofiyadan oldin aynan takrorlanib keluvchi so'z yoki so'zlar qo'shilmasi. hojib qo'llangan she'r mahjub deb ataladi. Mumtoz poetikaga doir manbalarda hojibning bir ma'noda qo'llanilishi zaruriy shartlardan hisoblangan.

Alisher Navoiy ijodida hojib ko'proq "Xamsa" tarkibidagi dostonlarda qo'llanilgan. Masalan, "Layli va Majnun" dostonidan olingan

Chek aynima ishq to'tiyosin,

Ur qalbima ishq kimiyosin! –

baytida "ishq" so'zi hojib bo'lib kelgan.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. Ilmi qofiyaning mumtoz poetikadagi o'rni haqida so'zlab bering.
2. Mumtoz qofiya turlarini sanang. G'azaliyotimizda ularning qaysilari faol qo'llanilgan?
3. Radif va qofiyaning o'xshash va farqli jihatlari haqida so'z yuring. Ularning qofiyaga qanday aloqasi bor?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. O'quv qo'llanma. – T.: Ta'lim-media, 2019.
2. Xo'jiyaxmedov A. Шеъррий санъатлар ва мумтоз қофия. – Тошкент: Шарқ НМК, 1998. – 158 б.

3. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги.–Т.: Ўзбекистон, 2014. – 320 б.
4. Акбарова М. Алишер Навоий ғазалларида қофия: Филол. фан. номз. дис. ... автореф. – Тошкент, 1997. – 20 б
5. Алишер Навоий: қомусий луғат. 1–2-жилдлар /Масъул муҳаррир Ш.Сирожиддинов. – Т.: Шарқ, 2016.
6. Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008. – 426 б.
7. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. –Т.:Шарқ,1990.– 240 б.

4-AMALIY MASHG'ULOT.

MUMTOZ SHE'RNI TAHLIL QILISH USULLARI.

MUMTOZ SHE'RNIY SHAKLLAR, MUMTOZ POETIKA

MASALALARI

REJA:

1. *She'r tuzilishi. She'r tuzilishining taraqqiyot bosqichlari.*
2. *G'arb va Sharq adabiyotshunosligida she'r tuzilishi.*
3. *Mumtoz she'r nav'lari. Manbalarda she'r nav'lariga doir qarashlar.*
4. *She'r shakllarining tasnifi*

Tayanch tushunchalar: *She'r tuzilishi, metrika, qofiya, strofika, lirik janr, ilmi aruz, ilmi qofiya, ilmi badi', she'r nav'lari, baytli shakllar, musammatlar.*

Texnik jihozlar va ko'rgazmali vositalar: *Ma'ruza bo'yicha tayyorlangan slaydlar, nashr etilgan manbalar va ilmiy adabiyotlar.*

Ma'ruzada qo'llanilgan metodika (ped.texnologiya): *Aqliy hujum, BBB metodlari.*

Mavzuning dolzarbligi:

So'nggi yillarda Oliy ta'limning filologik yo'nalishlarida mumtoz poetika, xususan, aruz she'r tizimini o'qitishga alohida e'tibor qaratilayotganligi e'tiborga molik jihatlardandir, zero, o'zbek mumtoz adabiyotining ajralmas qismi sanalgan she'rshunoslik, xususan, aruz tizimini chuqur bilmaslik mumtoz janrlarda yaratilgan badiiy namunalar mohiyatini to'la anglashda murakkabliklar tug'diradi. Shu bois mumtoz vazn hisoblanmish aruzni qulay uslubda o'rganish va o'rgatish bugungi kun ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biridir.

Ma'lumki, she'rshunoslik qadimgi Hindistonda eramizgacha bo'lgan V asrlarda, Yunonistonda esa eramizdan avvalgi IV-III asrlarda vujudga kelgan. Xususan, Hindistonda she'rshunoslik "Veda" qanday usul va shaklda

yozilganligini tushuntirish maqsadida yaratilgan metrik tafsirlar, ya'ni sharhlar tarzida shakllangan. She'rshunoslik uzoq vaqt normativ ilm sifatida rivojlanib kelgan, ya'ni uning bosh maqsadi she'rni qanday yozish kerakligini o'rgatuvchi predmet bo'lgan. She'rshunoslik ilmining terminlari va asosiy tushunchalari adabiyotlar tarixida bir-biridan o'zlashtirish orqali rivojlangan, masalan, lotin she'rshunosligi yunon she'rshunosligi tushunchalarini, fors va o'zbek aruz nazariyalari esa arab aruzi nazariy qonun-qoidalari, istiloh va tushunchalarini o'zlashtirgan. Xuddi shuningdek, zamonaviy yevropa she'rshunosligi o'zining asosiy tamoyillarini lotin she'rshunosligidan o'zlashtirgan.

She'rshunoslik tuzilish jihatidan metrika, qofiya va strofikaga bo'linadi. "She'r tuzilishi – she'riy nutqning tovush va kompozision jihatdan tashkil qilinish san'atidir"¹¹.

G.To'ychievaning fikricha, she'r tuzilishi badiiy adabiyot kabi o'z taraqqiyoti davrida o'ziga xos evolyusion jarayonlarni boshidan kechirgan bo'lib, ular ichida (1) ibtidoiy shakllanish bosqichi, (2) sinkretizm davri – (musiqa, raqs va she'r), (3) alohida san'at turi sifatidagi mustaqil ajralish davri, (4) keng qo'llanilish natijasidagi to'la shakllanish davri va mazkur to'la shakllanish bosqichini ilmiy idrok etgan (5) she'r tuzilishi nazariyasining kelib chiqishi, va nihoyat, (6) she'r tuzilishining zamonaviy rivojlanish tendensiyalarini tahlil etish bosqichlariga bo'linadi¹².

1. *Ibtidoiy shakllanish bosqichi.* Bu davrda ibtidoiy odam nutqining paydo bo'lishi hamda ana shu nutq tarkibida o'ziga xos his-hayajonli, emotiv, ekspressiv so'zlar va hayqiriqlarning turli ehtirolarni ifoda etish uchun ishlatila boshlanishi, hayqiriqlar tarkibida hujum, himoya, quvonch, baxt, tahdid, g'alaba, g'urur, sevinch kabi o'nlab tushunchalarning shakllanishi va adekvat tarzda ifodalanishi bilan bog'liq bo'lgan davrdir.

¹¹ Краская литературная энциклопедия (КЛЭ). - М., 1972. Т. 7. - С. 199

¹² Тўйчиева Г. Ислом даври шеърятда аруз тизими ва унинг эволюцион тараққиёти. Филол.фан.бўйича фан доктори (Dsc) дисс. автор. – Т., 2018. – Б. 33-37.

2. *Sinkretizm davri* – san'atning ilk ibtidoiy turlari bo'lgan musiqa, raqs va she'rning o'zaro chirmashgan va yagona shaklda qorishib yashagan davri bo'lib, bu davrda qo'shiq tarkibida aytish uchun maxsus yaratilgan tartibli so'zlar majmualari vujudga kela boshlaydi. Ibtidoiy qo'shiqlar va mazkur qo'shiqlar uchun mo'ljallangan matnlar tematik jihatidan shakllanadi. Ritual raqslar tarkibidagi hayqiriqlar, marosim qo'shiqlari, davra rechitativlari ibtidoiy qabilalar hayoti haqidagi raqsda ko'rsatilayotgan vaziyatlarni mazmunan tushuntirishga qaratilgan maxsus nutq parchalarining shakllanishi uchun asos bo'lib xizmat qilgan. Bu davrda ibtidoiy she'r sinkretik san'at tarkibida o'z she'r tuzilishini sayqallab boradi. Primitiv she'r shakllari paydo bo'lib, ular qonuniyatga aylanish sari rivojlana boshlaydi.

3. *Alohida san'at turi sifatidagi mustaqil ajralish davri* – Mazkur davr yozuvning paydo bo'lishi, natijada she'r, yoki poeziyaning musiqa va raqs san'atlari sinkretizmidan ajralib chiqib keta olganligi bilan bog'liqdir. Yozuvning paydo bo'lishi she'rning harflar yordamida saqlanishi (fiksasiya) va ifodalanishi uchun imkon berdi. Ana shunday eng qadimgi yozuvlarda saqlangan she'riy yodgorliklar, artefaktlarni qabrtoshlar yodnomalarida ko'rish mumkin. Bu davrning belgilaridan biri she'rlarning maxsus yozilishi va yozuvda qayd etilishi bilan bog'liqdir. Yozuvning she'r tizimini shakllantirishdagi ijobiy ta'siri ham she'rni qayd etish uchun imkon yaratilganligi vositasida she'r tizimini ham aynan qayd etish imkoniyati vujudga keltirilganligi bilan belgilanadi. “Poeziya prozadan ajralib chiqib, o'z taqdirini belgilashi lozim edi: o'z asosini ritmda deb bilib, ana shu ritmning xarakterini, ya'ni she'r tizimini belgilib olishi lozim edi”¹³.

4. *Keng qo'llanilish natijasidagi to'la shakllanish davri* – Tabiiyki, she'r tuzilishi o'z rivojlanishi bosqichida, biron bir davrda, o'zida shakllangan qonuniyatlar tizimining muayyan tartibini ishlab chiqadi. Bu jarayon, bir tomondan, stixiyali tarzda minglab shoirlar ijodiy tajribasi orqali o'zini

---

¹³ Гаспаров М.Л. Очерк истории русского стиха. Метрика. Ритмика. Рифма. Строфика. - М.: Наука, 1984. - С. 21.

mukammallik va tugallanganlik sari oldinga siljitsa, boshqa tarafdin, keyinchalik ana shu stixiyali qonuniyat bir necha bor anglangan, keyinchalik yana qayta tafakkur qilingan holda, qaytalanган qonuniyat darajasi ko'tarilgan. She'r tizimi normalarining yaratilishi va anglanishi shoirlar ijodida maxsus qaytalanishi, shoirlar ijodi uchun qonuniyat va sxemalar darajasiga ko'tarilishi mana shu bosqichning so'nggi marrasi hisoblanadi. Bu davrda shoirlar uchun she'r tuzilishi qonuniyatlari she'r yozishning asosiy qoidasiga aylana boshlaydi. Xitoy, hind va arab johiliya madaniyati tarixida "she'r" tushunchasining shakllanishi anchayin avvalroq kechadi. Xitoy va hindlarga zamonaviy "she'r" tushunchasiga monand bo'lgan so'zlar eramizdan avval yuzaga keladi. Arablarda esa islomgacha bo'lgan johiliya davri adabiyotida aniq anglangan "she'r" tushunchasi bo'lgan hamda ana shu tushuncha anglatgan aniq belgilar majmuasi mavjud bo'lgan. Xitoy adabiyotida she'rga ekvivalent tushuncha "shi" so'ziga muqobil keladi. Qadimgi xitoy adabiyotining arxaik davriga tegishli bo'lgan ilk she'riy asar "Shiszin" eramizdan avvalgi XII asrda yaratilib, so'ng eramizdan avvalgi II asrda qayta tahrir orqali bizning davrimizgacha uning parchalari yetib keladi. "Shiszin" qofiya, strofa va misralarga bo'lingan badiiy so'z san'atining ilk namunalari dandir. "Shi" kuylab ijro etilgan, ammo "shi" yaxlit qo'shiq ma'nosini bermagan. "Shi" tushunchasida kuylash uchun yozilgan she'r degan mazmun mavjud bo'lgan. Hindlarda esa "kavya" – poeziya so'zi she'r tushunchasiga to'g'ri keladi. "She'r" degan tushunchaning tilga kirib kelib, o'z semantik mazmuniga ega bo'lishi, eng avvalo, she'r texnikasi, yoki she'r tizimi tushunchasi bilan bog'liq hodisa edi. She'r, uning she'riy tuzilishi aniq belgilangan vaqtdan boshlab, she'rga, ya'ni poetik unsurga aylanadi.

5. *To'la shakllanish bosqichini ilmiy idrok etish va she'r tuzilishi nazariyasining kelib chiqishi* – She'r tuzilishining to'la shakllanganlik bosqichi keyingi davrning yuzaga kelishini talab etadi. Bu davrda she'r yozish qonun-qoidalari to'g'risidagi risolalar yaratila boshlanadi. Bu davr she'r tuzilishi va

she'r ijod qilish normalari haqidagi ilk nazariyalarning yaratilishi bilan belgilanadi. Mazkur davr ilmiga xos bo'lgan spesifik xususiyatlar sxolastiklik, qat'iy normalar, formalizm va qoidaparastlikdan iboratdir. Ammo shunga qaramay, bu davr she'rning prozadan batamom ajralib, yangi poetik shakllarning rivojlanishi uchun imkon yaratdi. M.L.Gasparov, "Biz rus she'ri tarixiy bayonini XVII asrdan boshlaymiz. Albatta bu narsa mazkur asrgacha ruslarda she'r bo'lmagan ekanda, degan fikrni anglatmaydi. Ular bo'lgan, ammo ular mustaqil holdagi "she'r" tushunchasi darajasiga ko'tarilmagan edi. Bizning tasavvurimizdagi "nazm-nasr" qarama-qarshiligi qadimgi ruslar uchun anglashilarli emas edi", deydi¹⁴. Ruslarda aynan shu asrda "virshi" – "she'r", mazkur davrgacha noma'lum bo'lgan yangi so'z – polyak tili orqali lotin tilidan kirib, o'zlashtiriladi. Shu bois, "she'r" tushunchasining til rivojidagi individuallushivi she'r tizimini to'la shakllanib yetilganligi oqibatidir.

6. *She'r tuzilishining tarixiy va zamonaviy rivojlanish tendensiyalarini tahlil etish* – bu davr she'r tuzilishini ilmiy idrok etishdagi so'nggi ikki yuz ichida shakllangan nazariy tafakkur mahsuli hisoblanadi. Bu anchayin murakkab va serqirra tarixiy bosqich bo'lib, unda she'r mohiyatini o'rganishdagi qo'yilgan muammolar va ularning yechimi masalalarida keskin o'zgarishlar qilindi va bu jarayon to shu bugun davom etmoqda. She'rshunoslik metodologiyasi tamoman yangitdan qurildi, she'rshunoslik o'z tarkibiga adabiy mantni tadqiq etishning barcha zamonaviy yangi usullari va uslublarini qamrab oldi. Adabiy va she'riy matnni struktural, matematik o'rganish, she'r tuzilishiga asos bo'lgan so'z mohiyatini lingvistik, stilistik, fonetik, emotiv, lingvopoetik va ekspressiv asoslarni belgilash, ana shu ilmiy tahlil jarayonlariga yangi texnik tekshirish imkoniyatlarini jalb qilish she'rshunoslik rivojida keskin o'zgarishlar qilish imkoniyatini yaratdi. Agar bundan 30-40 yil avval she'r tizimini, uning tovush qurilishi nuqtai nazaridan eksperimental o'rganish yangi metodlardan bo'lsa, hozir she'r tizimini

---

¹⁴ Гаспаров М.Л. Очерк истории русского стиха. Метрика. Ритмика. Рифма. Строфика. - М.:Наука, 1984. – С.19

kompyuter texnologiyalari asosida o'rganish metodlari maxsus dasturlar asosida ishlab chiqilmoqda.

Arastuning "Poetika" asariga Forobiy tomonidan sharh yozulgach, uning izdoshi Ibn Sino o'zining musiqa va she'riyatga doir asarlarida she'rga "mavzuni muxayyali muqaffo" deb ta'rif berdi va shu tariqa mumtoz poetikaning asosan she'riyat masalalari bilan ish ko'ruvchi tarmog'i – "ilmilar uchligi" (ilmhoi segona) vujudga keldi. Bu ilm uchta mustaqil sohani o'z ichiga oldi. Bular quyidagilardir:

- 2) **ilmi aruz** – she'rdagi vaznlar va ularning qonun-qoidalari haqida bahs yurituvchi soha;
- 3) **ilmi qofiya** – qofiya qonuniyatlari va turlari haqida ma'lumot beruvchi soha;
- 4) **ilmi badi'** – nutqqa bezak beruvchi san'atlar, ularning o'ziga xos jihatlari, fikrni go'zal va mazmunli ifodalash usullarini o'rganuvchi soha.

Mumtoz poetikaga doir asarlar dastavval ilmi badi' doirasida paydo bo'lgan. Bizgacha yetib kelgan va arab tilida yaratilgan ilmi badi'ga doir dastlabki asarlar sifatida Nasr binni Hasanning "*Mahosin ul-kalom*" (IX asr), ibn Mu'tazzning "*Kitob ul-badi'*" (IX–X asrlar), Qudama ibn Ja'farning "*Naqd ush-she'r*" (X asr) asarlarini keltirish mumkin.

Arab olimlari yaratgan ushbu asarlar Markaziy Osiyo va Xurosonda yashab faoliyat yuritgan ko'plab olimlar uchun dasturulamal bo'lib xizmat qildi va ular ham bu sohada ko'plab risolalar yaratdilar. Mumtoz poetikaga doir dastlabki forsiy asar XI asrda yuzaga kelgan. Bu Muhammad binni Umar Roduyoniy qalamiga mansub bo'lib, "Tarjumon ul-balog'a" deb ataladi. Roduyoniy o'z kitobini arab olimi Nasr binni Hasanning "Mahosin ul-kalom" (33 badiiy san'at) nomli asariga suyangan holda yaratgan va unda 77 ta san'atni keltirgan. XI–XII asrlarda Ahmad binni Muhammad Manshuriy Samarqandiy *talavvun* san'ati haqida risola ("Kanz ul-g'aroyib"),

Abumuhammad binni Muhammad Rashidiy Samarqandiy “Ziynatnoma”, Rashididdin Vatvot (vaf. 1182-1183) “Hadoyiq us-sehr fi daqoyiq ush-she'r” (60 dan ortiq badiiy san'at) nomli asarlar yaratganlar.

Tarixiy poetikaning yuqoridagi uch tarmog'ini o'zida mujassamlashtirgan yirik tadqiqot XIII asrning atoqli olimi Shamsiddin Muhammad binni Qays Roziyning “Al-Mo'jam fi ma'oyir-ul-ash'or-ul-Ajam” nomli mashhur asaridir. Asarni o'sha paytgacha poetika masalalari bo'yicha qilingan barcha ishlarning eng mukammali deb aytish mumkin. Chunki muallif bu asarida mumtoz poetikaning har uchala bo'limi – aruz, qofiya va ilmi badi' haqida mukammal ma'lumot beradi, she'r va shoirlik, badiiy asarda shakl va mazmunning munosabati, tanqidning adabiy jarayondagi roli va vazifalari haqida mulohazalar yuritadi.

Mashhur shoir Xusrav Dehlaviy ham nasr qoidalari haqida ikki jilddan iborat kitob yozib, unda yuzlab badiiy san'atlar haqida so'z yuritgan. Vahid Tabriziyning “Jam'i muxtasar” (XVI asr) asarida esa aruz, qofiya bilan bir qatorda o'nlab she'riy san'atlar ham keltirilgan.

Nizomiddin Ahmad ibni Muhammad Solih Siddiqiy Husayniyning “Majma' us-sanoyi” asari ham butunlay ilmi badi'ga bag'ishlangan bo'lib, 80 ta she'riy san'atni o'z ichiga oladi. Qabulmuhammad qalamiga mansub “Haft Qulzum” asarining yettinchi bo'limida ham badiiy san'atlar haqida fikr yuritilgan.

Turkiy poetikaga doir bizgacha yetib kelgan ilk asar – Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog'a” (1436) asari bo'lib, u **she'r nav'lari, ilmi qofiya, ilmi badi', ilmi aruz** kabi qismlarni o'z ichiga oladi (5-qism – muammo haqidagi bo'lim bizgacha etib kelmagan). Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon”, “Risolai muammo”, “Majolis un-nafois”, “Muhokamat ul-lug'atayn”, “Xamsa” dostonlarining kirish qismlarida, Boburning “Risolai aruz” asarlarida ham mumtoz poetika masalalari yoritilganligini ko'ramiz.

Mumtoz adabiyotimiz tarixida adabiy tur tushunchasi o'ziga xos ifoda shakllaridan iborat bo'lgan. Bunda adabiy asarlar asosan nazm va nasr yo'nalishlariga bog'liq holda tahlil qilingan. Nazm va unga mansub janrlar badiiy asarlarning asosiy ifoda shakli bo'lib, ularga nasrdan ko'ra "poyasi biyikrak" (martabasi yuksakroq) deb qaralgan.

Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a" asarida nazm va nasrga badiiy nutq hamda mumtoz adabiy asarlarning ikki asosiy ifoda shakli sifatida qaralar ekan, muallif "istisvob bobinda murattab" (to'g'rilik bobila tartibli) nutqni nazm va "avroq visoqinda parishon" (varaqlar maydonida sochilgan) nutqni nasr deb ataydi. Uning fikricha, agar ijodkor o'z fikrini nazmda bayon qilsa, oddiy ilmlardan bexabar nodon kishi unga hujum qilishga va buzishga qodir bo'la olmaydi. Qisqa qilib aytganda, Shayx Ahmad Taroziy qat'iy intizomga asoslangan nazmni ma'rifat va hikmat muhofazasi uchun muhim ifoda shakli deb hisoblaydi.

Navoiy ham o'z asarlarida nazm va nasrga ta'rif berar ekan, nazmni gulshandagi gullarning saf tortib, ochilib turishiga, nasrni esa gullarning yerda sochilib to'kilib yotishiga o'xshatadi:

Nazm anga gulshanda ochilmog'lig'i,

Nasr qaro yerga sochilmog'lig'i.

(*"Hayrat ul-abror"*)

Turkiy poetikaga doir ilk manba – "Funun ul-balog'a"da 10 ta she'r nav'i: *qasida, g'azal, qit'a, ruboiy, masnaviy, tarji', musammat, mustazod, mutatavval, fard* haqida ma'lumot berilib, ular *tavhid, na't, munojot, manoqib* (manqabat), *madh* (mudham, tamadduh), *marsiya, hajv* (mazammat), *mutoyiba* mavzularida bo'lishi aytiladi.

Mumtoz she'r shakllari tarkibiy tuzilishiga ko'ra **baytli, bandli** hamda **bayt asosidagi bandli** she'r shakllariga bo'linadi. Baytli she'r shakllarining asosini bayt (arabcha "uy") tashkil qiladi. Ularga g'azal, qasida, mustazod, qit'a, ruboiy, tuyuq, fard, muammo, lug'z (chiston), ta'rix va boshqalar kiradi.

Bandli she'r shakllari ***musammat*** (ar. “*marvarid donalarini ipga termoq*”)lar deb atalib, musammat deganda, **musallas, murabba', muxammas, musaddas, musabba', musamman, mustasne', muashshar** shakllarining umumiy nomi anglashiladi. Musammat she'r bandlarining baytdan tashqari turlarini anglatuvchi umumiy atama hisoblanadi.

Bayt asosidagi bandli she'r shakllariga ***masnaviy, tarji'band, tarkibband*** va ***soqiynoma*** kiradi. Bulardan dastlabki uchtasi shakliy jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ega. Soqiynomaning esa janr xususiyatlarini belgilashda mazmun yetakchilik qilsa-da, uning masnaviy usulida qofiyalanishi mazkur janrni ham ushbu guruhga kiritishga asos bo'ladi. Ushbu janrlar tarkibiga ko'ra ham bayt (g'azal asosidagi qofiyalanish tizimini o'z ichiga olganligi yoki baytlardan iborat bo'lganligi uchun), ham band (tarkiban davomiylikni taqozo qilganligi va bandlarni vujudga keltirganligi uchun)ga asoslangan she'r shakllari hisoblanadi, shu jihatdan musammatlardan farq qiladi.

NAZORAT SAVOLLARI:

1. She'r tuzilishining taraqqiyot bosqichlarini sanang.
2. G'arb va Sharq adabiyotidagi she'r tuzilishi haqida ma'lumot bering.
3. Sizningcha, mumtoz she'r shakllarini yana qanday tasniflash mumkin?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. O'quv qo'llanma. – T.: Ta'lim-media, 2019.
2. Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. – Т.: Фан, 1992.
3. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: Ўзбекистон, 2014. – 320 б.
4. Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. – Т.: Фан, 1976. – 120 б.

5. Носиров О., Жамолов С., Зиёвиддинов М. Ўзбек классик шеърляти жанрляри.– Т.:Ўқитувчи,1979. – 184 б.
6. Тўйчиева Г. Ислом даври шеърлятида аруз тизими ва унинг эволюцион тараққийети. Филол.фан.бўйича фан доктори (Dsc) дисс. автор. – Т., 2018. 264 б.
7. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Т.: Шарқ,1990. – 240 б.
8. Алишер Навоий: қомусий луғат. 1-2-жилдлар / Масъул муҳаррир Ш.Сирожиддинов. – Т.: Шарқ, 2016.
9. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Akademnashr, 2013.– 408 б.
10. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X-XVв.). – М.: Наука,1989

V. KEYSLAR BANKI

V.KEYSLAR BANKI

Keyslar uchun “keys-stady” metodi asos sanaladi. “Keys-stadi” - inglizcha so‘z bo‘lib, (“case” — aniq vaziyat, hodisa, “stadi” — o‘rganmoq, tahlil qilmoq) aniq vaziyatlarni o‘rganish, tahlil qilish asosida o‘qitishni amalga oshirishga qaratilgan metod hisoblanadi. Mazkur metod dastlab 1921-yil Garvard universitetida amaliy vaziyatlardan iqtisodiy boshqaruv fanlarini o‘rganishda foydalanish tartibida qo‘llanilgan. Keysda ochiq axborotlardan yoki aniq voqea-hodisadan vaziyat sifatida tahlil uchun foydalanish mumkin. Keys harakatlari o‘z ichiga quyidagilarni qamrab oladi: Kim (Who), Qachon (When), Qayerda (Where), Nima uchun (Why), Qanday/ Qanaqa (How), Nima-natija (What).

Modul bo‘yicha quyidagi keyslarni yechish maqsadga muvofiq sanaladi:

1-keys. She'r tuzilishining taraqqiyot bosqichlarini sanang. G‘arb va Sharq adabiyotidagi she'r tuzilishi haqida ma'lumot bering.

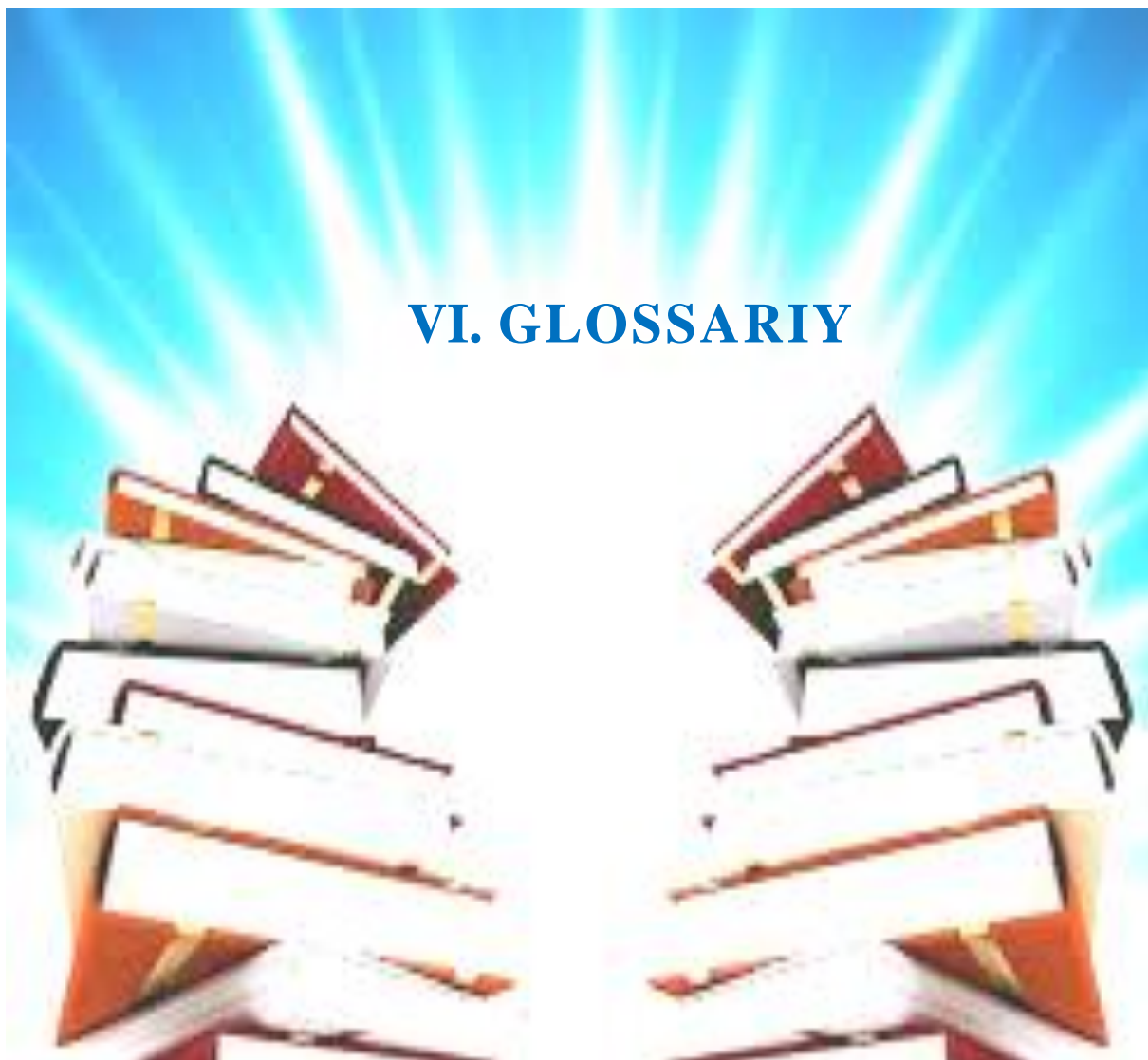
2-keys. Sizningcha, mumtoz she'r shakllarini yana qanday tasniflash mumkin?

3-keys. Ilmi qofiyaning mumtoz poetikadagi o‘rni haqida so‘zlab bering.

4-keys. Mumtoz qofiya turlarini sanang. G‘azaliyotimizda ularning qaysilari faol qo‘llanilgan?

5-keys. Radif va qofiyaning o‘xshash va farqli jihatlari haqida so‘z yuriting. Ularning qofiyaga qanday aloqasi bor?

VI. GLOSSARIY

VI. GLOSSARIY

Termin	• O'zbek tilidagi sharhi	• Ingliz tilidagi sharhi
Abtar	– mafoiylun asliy ruknining tarmoq rukni (– fa') hisoblanib, misrada so'nggi ruknda keladi	is the branch rukn (- fa ') of the original rukn of mafoiylun, which appears in the last rukn in the verse.
Ajuz	- Sharq mumtoz poetikasida baytning oxiri <i>ajuz</i> yoki <i>zarb</i> deyiladi.	In Eastern classical poetry, the end of a byte is called <i>ajuz</i> or <i>tattoo</i> .
Aqd	- (ar. – ikkita narsani bir-biriga mustahkam bog'lamoq, tugish) – Qur'on oyatlari va hadislar matnini she'riy asarlarda vazn va qofiya talabiga muvofiq juz'iy o'zgartishlar bilan keltirish san'ati	(ar. - to bind two things together, to give birth) - The art of quoting the verses of the Qur'an and the text of hadiths in poetry with minor modifications in accordance with the requirements of weight and rhyme
Ariz	-mafoiylun va fauylun asliy ruknlaridan vujudga kelib, she'riyatda asosan musamman shaklida uchraydi.	–mafoiylun and fawlun are derived from the original rukns and occur mainly in the musamman form in poetry.
Aruz	– <i>she'riy o'lchov</i>	is a poetic dimension
Aruz doiralari	- bu ruknlar, ulardagi cho'ziq	These corners are a

	va qisqa hijolar sonining tengligiga ko'ra o'zaro yaqin bo'lgan bahrlarning guruhlashtirilgan aylanasi.	grouped circle of seas that are close to each other according to the number of long and short syllables in them.
Bahr	- Hijolarning takroridan ruknlar hosil bo'lgani kabi, ruknlarning muayyan tarzda takrorlanib kelishi bahrlarni vujudga keltiradi. "Bahr" so'zi arab tilida "dengiz" degan ma'noni bildiradi	Just as the repetition of syllables gives rise to the syllables, so the repetition of the syllables in a certain way creates the seas. The word "sea" means "sea" in Arabic
Bo'g'in	- So'zning bir havo zarbi bilan hosil bo'ladigan qismi bo'g'in hisoblanadi.	The part of a word that is formed by an air blow is a syllable .
Cho'ziq hiyo	- matnda "—" belgisi bilan ifodalanadi.	is represented by a "-" sign in the text.
Fard	- (ar.) – yakka, yolg'iz, yagona. Bir baytdangina iborat eng kichik mustaqil she'r shakli, <i>a-a</i> yoki <i>a-b</i> tarzida qofiyalanadi.	- (ar.) - alone, alone, alone. The smallest independent poem form, consisting of only one byte, is rhymed in the form a-a or a-b.
G'azal	- (ar.) – oshiqona so'z, ishq izhor qilish, ayollarni madh etish ma'nolarini bildirib, Sharq mumtoz she'riyatida keng tarqalgan lirik janr hisoblanadi.	- (ar.) - is a common lyrical genre in classical Eastern poetry, meaning romantic, expressing love, praising women.
Fosila	- arabcha "palos", "oraliq».	Arabic «palos»,

		«intermediate».
Lug'z	-arabcha “topishmoq”, “sir” ma'nolarini anglatadi va fors-tojik adabiyotida <i>chiston</i> (forscha “nima u”) deb ham yuritiladi. Lug'z biror predmet yoki hodisaning xarakter va belgilarini ta'rifu tavsif etish orqali kitobxonni o'sha predmet yoki hodisani topishga undaydigan she'r turidir.	-Arab means "riddle", "mystery" and is also called <i>chiston</i> (Persian "what is it") in Persian-Tajik literature. A dictionary is a type of poem that encourages the reader to find an object or event by describing the nature and characteristics of the object or event.
Komil	- so'zi arabcha bo'lib, lug'aviy jihatdan «yetuk», «kamchiligi yo'q» ma'nolarini anglatadi. Mazkur vazn <i>mutafoyilun</i> asliy rukni takroridan hosil bo'ladi.	- is an Arabic word that literally means "mature", "perfect". This weight is formed by repeating the original column of the <i>mutafayil</i> .
Kitobot	-arab alifbosidagi harflarning shaklidan foydalanib, timsol yaratish san'ati.	-The art of creating an image using the form of letters in the Arabic alphabet.
Kalomi jomi'	- (ar. – jamlovchi, umumlashtiruvchi so'z) – she'rda yoki baytda pand-nasihat, o'git, axloq-odobga oid, zamona va zamondoshlardan shikoyat bilan bog'liq fikrlarni	- (ar. - summary, generalizing word) - a poetic art based on the passage in a poem or byte of ideas related to admonition, exhortation, morality, complaints from

	keltirishga asoslangan she'riy san'at.	the time and contemporaries.
Juzv	- (arabcha «qism, bo'lak, parcha») mutaharrik va sokin harflardan tashkil topuvchi aruziy birlik hisoblanadi.	- (Arabic "part, fragment, piece") is a dream unit consisting of moving and quiet letters.
Iyhom	-(arabcha «shubhaga solish», «adashtirish») – she'rda ikki ma'noli so'zni qo'llash san'ati	- (Arabic "doubt", "mislead") - the art of using ambiguous words in poetry
Ishtiyoq	- (ar. – bir so'zdan boshqa so'z hosil qilish) – bir o'zakdan hosil bo'ladigan bir nechta so'zni bayt yo jumlada qo'llash san'ati.	- (ar. - to form a word from one word to another) - the art of using several words from a single stem in a byte or sentence.
Irsoli masal	- (ar. – maqol yoki matal yuborish) – baytda maqol, matal va hikmatli so'zlarni keltirishga asoslangan she'riy san'at.	- (ar. - to send a proverb or parable) - a poetic art based on quoting proverbs, proverbs and wise sayings in a byte.
Iqtibos	- (ar. – nur olish, ziyolanish) – Qur'on oyatlari va hadislarning matnini adabiy asarda aynan keltirishga asoslangan badiiy san'at.	- (ar. - to receive light, enlightenment) - an art based on the exact quoting of verses from the Qur'an and the text of hadiths in a literary work.
Ilmi badi'	- nutqqa bezak beruvchi san'atlar, ularning o'ziga xos jihatlari, fikrni go'zal va	the field of study of the arts of speech decoration, their peculiarities, ways of

	mazmunli ifodalash usullarini o'rganuvchi soha	beautiful and meaningful expression of ideas
Ilmi balog'a	- balog'at ilmi	- puberty - The genre of essays is also popular in the literature of the Muslim East, consisting mainly of a collection of letters.
Insho	- Musulmon Sharqi adabiyotida <i>insho</i> janri ham mashhur bo'lib, asosan maktublar yig'indisidan iborat bo'lgan.	- An area that provides information about the laws and types of rhyme.
Ilmi qofiya	- qofiya qonuniyatlari va turlari haqida ma'lumot beruvchi soha.	- a field that discusses the weights in poetry and their rules.
Ilmi aruz	- she'rdagi vaznlar va ularning qonun- qoidalari haqida bahs yurituvchi soha.	Scientific research • - a field that discusses the weights in poetry and their rules.
Ibtido	- Sharq mumtoz poetikasida ikkinchi misraning boshi <i>ibtido</i> deyiladi.	- In the classical poetry of the East, the beginning of the second verse is called the beginning.
Husni ta'lil	- (ar. – chiroyli dalillash) – biror voqeani unga bevosita daxli bo'lmagan boshqa bir hodisa bilan izohlash san'ati	- (ar. - beautiful proof) - the art of interpreting an event with another event that is not directly related to it

Hojib	- pardador, berkituvchi. Mumtoz she'r unsurlaridan biri. She'riy misralarda qofiyadan oldin aynan takrorlanib keluvchi so'z yoki so'zlar qo'shilmasi.	- curtain, concealer. One of the elements of classical poetry. A word or combination of words that is repeated exactly before a rhyme in a poem.
Hijo	- aruz tizimidagi eng kichik birlik	- the smallest unit in the application system
Hazaj	- bahri faqat mafoiylun rukni va shu kabi bu guruhga kirgan qolgan bahrlar ham bir asliy ruknning takroriga asoslanadi.	the sea is based solely on the repetition of the original rukn of the mafoiylun rukn and similarly the other bahrs that fall into this group.
Muammo	-(ar. - ko'r qilingan, berkitilgan) - bir, ba'zan esa ikki baytdan iborat bo'lgan, <i>a-a</i> yoki <i>a-b</i> tarzida qofiyalanuvchi lirik janr.	- (ar. - blinded, hidden) - a lyrical genre consisting of one and sometimes two bytes, rhyming in the form of a-a or a-b.
Muassas	- Qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra farqlanuvchi turlaridan biri. Ta'sisli qofiya deb ham ataladi. Bunday qofiya turida cho'ziq "o" unlisi bilan raviy o'rtasida bir undosh va undan keyin bir unli keladi. Cho'ziq "o" unlisi <i>ta'sis</i> deb, undan keyingi undosh <i>daxil</i> deb, raviy	- One of the types of rhyme that differs in its core composition. Also known as foundational rhyme. In this type of rhyme, there is a consonant between the long vowel "o" and the narrator, followed by a vowel. The long vowel "o"

	oldidagi qisqa unli esa <i>ishbo'</i> deb ataladi.	is called the founder, the next consonant is included, and the short vowel in front of the narrator is called <i>ishbo</i> .
Mubolag'a	-(ar. – kattalashtirish, kuchaytirish) – adabiy asarda tasvirlanayotgan badiiy timsol harakati yoki holatini bo'rttirib, kuchaytirib ifodalash san'ati.	- (ar. - magnification, amplification) - the art of exaggerating and amplifying the movement or state of an artistic image depicted in a literary work.
Musallas	-(ar. “uchlik”) – uch misrali band usulida yozilgan she'r. Qofiyalanishi: a-a-a, b-b-a, d-d-a...(yoki: a-a-a, b-b-b...). G'arbda tersina deb ataladi. Turkiy adabiyotdagi ilk namunasi “Qisasi Rabg'uziy”da uchraydi (muqaddimada Nosiruddin To'qbug'abek madhi).	a poem written in a busy style. Rhyme: a-a-a, b-b-a, d-d-a... (or: a-a-a, b-b-b...). In the West it is called the reverse. The first example in Turkish literature is found in Qisasi Rabguzi (preface by Nosiruddin Toqbugabek).
Mujarrad	- (ar.) – yakka, yolg'iz, tanho. Qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra farqlanuvchi turlaridan biri. Bunday qofiya turida raviy harfi cho'ziq unlidan iborat bo'lishi yoki raviy undosh bilan yakunlanib, undan oldin <i>tavjih</i> – qisqa unli kelishi asosiy talab	a poem written in a busy style. Rhyme: a-a-a, b-b-a, d-d-a... (or: a-a-a, b-b-b...). In the West it is called the reverse. The first example in Turkish literature is found in Qisasi Rabguzi (preface by

	hisoblanadi.	Nosiruddin Toqbugabek)
Mujtass	- so'zi arabcha bo'lib, «ildizi bilan yulib olingan» degan ma'noni bildiradi. Mazkur bahr mustaf'ilun hamda foilotun asllarining almashinib kelishidan hosil bo'ladi va turkiy she'riyatda faqat <i>musamman</i> ko'rinishida uchraydi	- is an Arabic word meaning "uprooted". This sea is formed by the exchange of the origins of the mustafilun and the foilotun, and occurs only in the form of musamman in Turkish poetry.
Munsarih	- so'zi arabcha bo'lib, «oson va ravon qilingan», «erkin» degan ma'nolarni bildiradi. Adabiyotimizda, xususan, Navoiy she'riyatida mazkur bahrning faqat musamman shakllaridan foydalanilgan. Munsarih bahri misradagi birinchi va uchinchi ruknning <i>mustaf'ilun</i> , ikkinchi va to'rtinchi ruknning <i>maf'uvlotu</i> tarzida kelishidan hosil bo'ladi	• - The word is Arabic and means "easy and fluent", "free". In our literature, especially in Navoi's poetry, only positive forms of this sea are used. The sea of Munsarih is formed by the fact that the first and third pillars of the verse come in the form of mustafilun, and the second and fourth pillars in the form of ma'fu'lu.
Muqayyad	- (ar.) bog'langan, kishanlangan	- (ar.) Bound, chained
Murabba'	- (ar. "to'rtlik") – to'rt misralik band usulida yozilgan she'r. Qofiyalanishi: a-a-a-a, b-b-b-a, d-d-d-a...	(ar. "quartet") is a four-line poem. Rhyme: a-a-a-a, b-b-b-a, d-d-d-a...

Murdaf	- Qofiyaning o'zak tarkibiga ko'ra farqlanuvchi turlaridan biri. Ridfli qofiya deb ham ataladi. Bunday qofiya turida raviy harfidan oldin cho'ziq unlilardan biri – <i>ridfi asliy</i> , ba'zan esa <i>ridfi zoyid</i> keladi. Murdaf qofiya forsiy va turkiy she'riyatda keng qo'llanilgan.	- One of the types of rhyme that differs in its core composition. Also known as Ridley Rhyme. In this type of rhyme, one of the long vowels before the letter of the narrator is the original rhyme, and sometimes the rhyme is added. Murdaf rhyme is widely used in Persian and Turkish poetry.
Musabba'	- yettilik. Har bandi 7 misradan iborat she'r shakli, <i>a-a-a-a-a-a-a</i> , <i>b-b-b-b-b-b-a</i> , <i>d-d-d-d-d-d-a...</i> yoki <i>a-a-a-a-a-a-a</i> , <i>b-b-b-b-b-b-a-a</i> , <i>d-d-d-d-d-d-a-a...</i> tarzida qofiyalanadi. Musabba' mumtoz adabiyotda u qadar keng tarqalmagan.	- seven. Each verse is a form of poetry consisting of 7 lines, <i>a-a-a-a-a-a-a</i> , <i>b-b-b-b-b-b-a</i> , <i>d-d-d-d-d-d-a...</i> or <i>a-a-a-a-a-a-a-a</i> , <i>b-b-b-b-b-b-a-a</i> , <i>d-d-d-d-d-d-a-a...</i> Musabba is not so common in classical literature.
Musaddas	- oltilik) – har bandi 6 misradan iborat she'r shakli, <i>a-a-a-a-a-a</i> , <i>b-b-b-b-b-a</i> , <i>d-d-d-d-d-a...</i> yoki <i>a-a-a-a-a-a</i> , <i>b-b-b-b-a-a</i> , <i>d-d-d-d-a-a...</i> tarzida qofiyalanadi.	- six) - each verse is a form of poetry consisting of 6 verses, <i>a-a-a-a-a-a</i> , <i>b-b-b-b-b-a</i> , <i>d-d-d-d-d-a...</i> or <i>a-a-a-a-a-a</i> , <i>b-b-b-b-a-a</i> , <i>d-d-d-d-a-a...</i>
Musajja'	-(ikkinchi baytdan boshlab ichki qofiya qo'llaniladigan) –	(internal rhyme is used from the second byte) -

	Navoiy, Bobur, Mashrab she'riyatida keng qo'llanilgan	widely used in poetry of Navoi, Babur, Mashrab
Musamman	- (ar.) sakkizlik.	- (ar.) Eight.
Musammat	- (ar. "marvarid donalarini ipga termoq") bandli she'rlardir	- (ar. "To spin pearls on a thread") are poems
Muashshar	— o'nlik. Har bandi 10 misradan iborat she'r shakli. Mumtoz adabiyotda faqat Nodira va Tabibiy ijodida uchraydi. Nodira muashshari a-a-a-a-a-a-a-b-b, b-b-b-b-b-b-b-b-a-a, d-d-d-d-d-d-d-d-a-a tarzida qofiyalangan bo'lib, bandning oxiridagi ikki misra aynan – naqarot tarzida takrorlanadi.	– decimal. Each verse is a form of poetry of 10 lines. In classical literature it is found only in the works of Nodira and Tabibi. Nodira muashshari is rhymed in the form a-a-a-a-a-a-a-b-b, b-b-b-b-b-b-b-b-a-a, d-d-d-d-d-d-d-d-a-a, and the two lines at the end of the verse are repeated exactly.
Mustazod	- (ar. "orttirilgan", "ziyoda qilingan") - har bir misrasidan so'ng yana yarim misra orttiriluvchi she'r shakli. Bunda orttirilayotgan yarim misra tarkiban asosiy misraning birinchi va to'rtinchi ruknlariga teng bo'ladi. Mustazod uchun g'azal asos – zamin vazifasini o'taydi.	- (ar. "Gained", "increased") - a form of poetry in which half a line is added after each verse. The resulting half-line is equal to the first and fourth columns of the main line. For Mustazod, the ghazal is the foundation.

Mutadorik	- so'zi arabcha bo'lib, lug'aviy jihatdan "bir-biriga ulanuvchi" degan ma'noni anglatadi. Mutadorik bahri vaznlari <i>foilun</i> asli va undan hosil bo'ladigan tarmoq ruknlarning takroridan yaraladi.	- is an Arabic word that literally means "connected". The weights of the mutadoric sea are wounded by the repetition of the foil's origin and the resulting network of pillars.
Mutaqorib	- so'zi arabcha bo'lib, «bir-biriga yaqinlashuvchi» degan ma'noni bildiradi. Turkiy she'riyatda aruz tizimining ilk bor qo'llanilishi aynan shu bahr nomi bilan bog'liq, Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» dostoni mazkur bahrda yaratilgan. She'riyatimizda mutaqorib bahrining faqat musamman shakli qo'llanilgan. Mazkur vazn <i>fauvlun</i> ruknining takrori asosida yuzaga keladi.	- is an Arabic word meaning "coming together". The first use of the aruz system in Turkish poetry is connected with the name of this spring, in which Yusuf Khos Hajib's epic "Kutadgu bilig" was written. In our poetry, only the definite form of mutaqarib bahri is used. This weight is formed on the basis of the repetition of the rukn of fawlun.
Mutassa'	- (ar.) to'qqizlik. Har bandi 9 misradan iborat she'r shakli, <i>a-a-a-a-a-a-a-a</i> , <i>b-b-b-b-b-b-b-b</i> , <i>b-a</i> , <i>d-d-d-d-d-d-d-d-a...</i> yoki <i>a-a-a-a-a-a-a-a</i> , <i>b-b-b-b-b-b-b-b</i> , <i>a-a</i> , <i>d-d-d-d-d-d-d-d-a-a...</i> tarzida qofiyalanadi.	- (ar.) Nine. Each verse is a form of poetry consisting of 9 verses, <i>a-a-a-a-a-a-a-a</i> , <i>b-b-b-b-b-b-b-b</i> , <i>a-a</i> , <i>d-d-d-d-d-d-d-d</i> ...

Mutlaq	- (ar.) – yetuk, to‘liq. Qofiyaning tuzilishiga ko‘ra farqlanuvchi turlaridan biri. Mutlaq qofiyada <i>raviy</i> harfidan keyin qofiyaning boshqa harflari (<i>vasl, xuruj, mazid, noyira</i>) ham ishtirok etadi.	- (ar.) - mature, complete. One of the most important types of rhyme. In the absolute rhyme, after the letter of the narrator, other letters of the rhyme (<i>vasl, xuruj, mazid, noyira</i>) are also present.
Muxammas	- ar. “beshlik”) – har bandi 5 misradan iborat she'r shakli, <i>a-a-a-a-a, b-b-b-b-a, d-d-d-d-a...</i> tarzida qofiyalanadi.	- ar. "Five") - each verse is rhyming in the form of a poem of 5 lines, <i>a-a-a-a-a, b-b-b-b-a, d-d-d-d-a ...</i>
Muzori'	- “Muzori” so‘zi arabcha bo‘lib, “o‘xshash”, “monand” degan ma‘noni bildiradi. Adabiyotimizda, xususan, Navoiy she'riyatida mazkur bahrning faqat musamman shakllaridan foydalanilgan. Muzori' bahri birinchi va uchinchi ruknlarda <i>mafoiylun</i> hamda ikkinchi va to'rtinchi ruknlarda <i>foilotun</i> asllarining takroridan hosil bo'ladi.	- The word "Muzori" is Arabic and means "similar", "monand". In our literature, especially in Navoi's poetry, only positive forms of this sea are used. The Muzori Sea is formed by the repetition of the original <i>mafoiylun</i> in the first and third columns and the originals of the <i>foilotun</i> in the second and fourth columns.
O'ta cho'ziq hijo	- matnda “- V” belgisi bilan ifodalanadi. Misra oxirida esa “~” belgisi qo'llaniladi. Bunday belgining qo'yilishiga sabab,	- is represented by the symbol "- V" in the text. The "~" sign is used at the end of the line. The reason

	odatda, misra qisqa hijo bilan yakunlanmaydi.	for this is that the line usually does not end with a short syllable.
Poetika	- yunoncha so'z bo'lib, "ijod qilish san'ati" ma'nosini bildiradi. Poetika ijodning qanday qilib san'atga aylanishi haqidagi fandır.	-is a Greek word meaning "the art of creation." Poetics is the science of how creativity becomes art.
Qalb	- (ar.- teskari qilmoq) yoki <i>maqlub</i> - misra yoki bayt tarkibidagi so'z teskari o'qilganda ham ma'no anglatishiga asoslangan badiiy san'at.	- (ar.- to reverse) or maqlub - an art form based on the meaning of a word in a verse or byte, even when read in reverse.
Qasida	- (ar. "maqsad", "niyat") – biror tarixiy shaxs yoki voqeaga bag'ishlab yoziladigan katta hajmli baytli she'r shakli bo'lib, hajman 12 baytdan bir necha yuz baytgacha bo'lishi mumkin. G'azal singari <i>a-a, b-a, d-a, e-a...</i> , ayrim hollarda masnaviy singari (dostonlar tarkibida kelganda) qofiyalanadi.	- (ar. "Purpose", "intention") - a form of large-volume poem dedicated to a historical figure or event, the size of which can be from 12 bytes to several hundred bytes. Like the ghazal, <i>a-a, b-a, d-a, e-a...</i> , in some cases rhyming like the masnavi (when it comes to epics).
Qisqa hijo	- matnda "V" belgisi bilan ifodalanadi. Bunday hijo doim ochiq bo'g'inga asoslanadi.	- is denoted by the letter "V" in the text. This hijab is always based on open

		joints.
Qit'a	- (ar.)parcha, bo'lak, qism). Ikki baytdan bir necha baytgacha hajmda bo'lgan, juft misralari qofiyalanib, toq misralari ochiq qoluvchi (<i>ba , va, ga ...</i>) lirik janr.	(ar.) piece, piece, part). A lyrical genre ranging in length from two bytes to several bytes, with double stanzas rhyming and odd stanzas remaining open (<i>ba, va, ga...</i>).
Radif	- (ar.) izma-iz keluvchi, otning orqasidan ergashib boruvchi. Mumtoz she'r unsurlaridan biri. She'riy misralarda qofiyadan so'ng aynan takrorlanib keluvchi so'z yoki so'zlar qo'shilmasi.	(ar.) piece, piece, part). A lyrical genre ranging in length from two bytes to several bytes, with double stanzas rhyming and odd stanzas remaining open (<i>ba, va, ga...</i>).
Tajziya	- (ar. " <i>bo'lak bo'lak qilmoq</i> ") bayt misralarining har birini teng ikki bo'lakka ajratib, birinchi bo'lakni uchinchi bo'lak bilan, ikkinchi bo'lakni to'rtinchi bo'lak bilan qofiyalash san'atidir. Bu san'at asosan g'azal yoki qasidaning birinchi bayti, ya'ni matla'sida qo'llaniladi.	- (ar. "to divide into parts") is the art of rhyming the first part with the third part and the second part with the fourth part, dividing each of the byte lines into two equal parts. . This art is mainly used in the first byte of the ghazal or qasida, that is, in the mat.
Tajohuli orif	-(ar. " <i>bilib bilmaslikka olish</i> ").	- (ar. "To take without knowing"). In doing so,

	<p>Bunda shoir o'zi tasvirlayotgan holatni so'roq ostiga olish bilan ifodani kuchaytiradi. Tajohuli orifda berilayotgan savol javobni talab qilmaydi, ya'ni aytilayotgan fikr mazmunan ritorik so'roqqa yaqin turadi.</p>	<p>the poet reinforces the expression by questioning the situation he is describing. The question asked in the Tajahuli Arif does not require an answer, that is, the idea is close to the rhetorical question in content.</p>
<p>Ruboiy</p>	<p>- (ar. – to'rtlik) Sharq mumtoz adabiyotida keng tarqalgan baytli she'r shakli hisoblanadi. Ruboiy ikki baytdan iborat bo'lib, <i>a-a-b-a</i> yoki <i>a-a-a-a</i> tarzida qofiyalanadi. Ruboiy o'ziga xos maxsus vaznda yoziladi: bu hazaj bahrining <i>axrab</i> va <i>axram</i> shajarasidir.</p>	<p>- (ar. - quartet) is a common form of byte poetry in Eastern classical literature. The rubai consists of two bytes, rhyming as <i>a-a-b-a</i> or <i>a-a-a-a</i>. The rubai is written in a special weight: it is the <i>ahrab</i> and <i>ahram</i> tree of the Hajj sea.</p>
<p>Ruju'</p>	<p>- (ar. – qaytish) shoirning she'rdagi avvalgi misra yoki baytda ifodalagan fikridan voz kechib, keyingi misra yoki baytda uni yanada kuchliroq ifodalashiga asoslangan badiiy san'at. Ilmi badi'ga doir mumtoz manbalarda <i>istidrok</i>, ba'zan</p>	<p>- (ar. - return) is an art based on the fact that the poet abandons the idea expressed in the previous verse or byte in the poem and expresses it more strongly in the next verse or byte. In the classical sources of science fiction, sometimes</p>

Rukn	- arabcha soʻz boʻlib, oʻzbek tilida «ustun» degan maʼnoni bildiradi. Aruz tizimida esa maʼlum bir hijolarning birikuvidan hosil boʻladigan ritmik boʻlak rukn hisoblanadi.	is an Arabic word meaning "superior" in Uzbek. In the Aruz system, the rhythmic part is a column formed by the combination of certain syllables.
Sadr	- Sharq mumtoz poetikasida baytning boshi <i>sadr</i> deyiladi.	- In the classical poetry of the East, the beginning of the byte is called cedar.
Sabab	- arabcha «arqon».	Arabic "rope".
Sariʼ	- soʻzi arabcha boʻlib, lugʻaviy jihatdan «shitob bilan yuruvchi», «tez» degan maʼnolarni anglatadi. Turkiy sheʼriyatda mazkur bahrning faqat <i>musaddas</i> ruknli vaznlaridan foydalanilgan.	The word is Arabic and literally means "fast", "fast". In Turkish poetry, only the sacred weights of this sea are used.
Taʼrix	- bu muayyan voqea-hodisa yoki inson hayoti bilan bogʻliq biror sanani ochiq aytilmay, arab alifbosidagi harflar vositasi, yaʼni abjad usuli asosida koʻrsatishdir.	- is the use of the Arabic alphabet, that is, the alphabet, to represent a specific event or date in a person's life without being explicitly stated.

VII. ADABIYOTLAR RO'YXATI

VII. ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 592 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2018. – 507 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажак фаровон бўлади. 3-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2019. – 400 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд. – Т.: “Ўзбекистон”, 2020. – 400 б.

II. Normativ-huquqiy hujjatlar

6. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2018.
7. Ўзбекистон Республикасининг 2020 йил 23 сентябрда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги ЎРҚ-637-сонли Қонуни.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июнь “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли Фармони.
9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февраль “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли Фармони.
10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрель

"Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПҚ-2909-сонли Қарори.

11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 21 сентябрь “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5544-сонли Фармони.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 май “Ўзбекистон Республикасида коррупцияга қарши курашиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5729-сонли Фармони.
13. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 июнь “2019-2023 йилларда Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида талаб юқори бўлган малакали кадрлар тайёрлаш тизимини тубдан такомиллаштириш ва илмий салоҳиятини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-4358-сонли Қарори.
14. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 27 август “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармони.
15. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-5850-сонли Фармони.
16. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрь “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сонли Фармони.
17. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 23 сентябрь “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог

кадрларининг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги 797-сонли Қарори.

18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 29 январдаги “Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги атамалар комиссиясининг фаолиятини ташкил қилиш чора-тадбирлари тўғрисида” ги 40-сонли Қарори.

III. Maxsus adabiyotlar

19. Hojiahmedov A. Aruz nazariyasi asoslari. – T.: Akademnashr, 2018.
20. Yusupova D. Aruz alifbosi. – T.: Akademnashr, 2015.
21. Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – T.: TA'LIM-MEDIA, 2019.
22. Алишер Навоий: қомусий луғат. 1-2-жилдлар. Масъул муҳаррир Ш.Сирожиддинов. – Т.: Sharq, 2016.
23. Болтабоев Ҳ. Шарқ мумтоз поэтикаси. – Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008.
24. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т.: Фан, 1983.
25. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т.: O'zbekiston, 2014.
26. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – 406 б.
27. Носиров О., Жамолов С., Зиёвиддинов М. Ўзбек классик шеърини жанрлари. – Т.: Ўқитувчи, 1979.
28. Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. – Т.: F.Фуллом, 1976.
29. Ҳожиаҳмедов А. Мактабда аруз вазнини ўрганиш. – Т.: Ўқитувчи, 1995.
30. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Т.: Шарқ, 1999.
31. Ҳожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т.: Фан, 2006
32. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т.: Шарқ, 1998.

IV. Internet saytlari

33. <http://edu.uz>
34. <http://lex.uz>
35. <http://ziyonet.uz>
38. <http://natlib.uz>
39. www.tilvaadabiyot.uz
40. www.kh-davron.uz
41. www.qomus.info
42. <https://uzjournals.edu.uz>
43. www.saviya.uz

VIII. TAQRIZLAR

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi pedagog kadrlarini ayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi dotsenti D.Yusupova monidan tuzilgan "Oliy ta'limda mumtoz she'r tuzilishini o'qitish muammolari" nomli fan dasturi va o'quv-uslubiy majmuaga

TAQRIZ

So'nggi yillarda oliy ta'limning filologik yo'nalishlarida mumtoz poetika, xususan, aruz she'r tizimini o'qitishga alohida e'tibor qaratilayotganligi, bakalavriat yo'nalishining quyi bosqichlardayoq "Aruz va mumtoz poetika", "Klassik she'r o'lchovi" kabi fanlarni o'qitishning joriy etilayotganligi e'tiborga molik jihatlardandir, zero, o'zbek mumtoz adabiyotining ajralmas qismi sanalgan she'rshunoslik, xususan, aruz tizimini chuqur bilmaslik mumtoz janrlarda yaratilgan badiiy namunalar mohiyatini to'la anglashda murakkabliklar tug'diradi. Shu bois mumtoz vazn hisoblanmish aruzni qulay uslubda o'rganish va o'rgatish bugungi kun ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Shu ma'noda "Oliy ta'limda mumtoz she'r tuzilishini o'qitish muammolari" moduli uchun tuzilgan fan dasturi va o'quv-uslubiy majmua oliy o'quv yurtlari professor-o'qituvchilariga mumtoz she'rshunoslik, xususan, aruz tizimini o'qitishda yangicha yondashuv yo'llari borasida ma'lumot berishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

Ushbu modul malaka oshirish kursi tinglovchilarini adabiyotshunoslikka tegishli fanlarni o'qitish samaradorligini oshirishga doir ilmiy-metodik yangiliklar bilan tanishtirish; tinglovchilarda "Aruz va mumtoz poetika" kursi bo'yicha samarali saboqlar uyushtirish ko'nikmasini shakllantirish; professor-o'qituvchilarda "Aruz va mumtoz poetika" kursini o'tishda turli innovasion usullardan foydalana bilish ko'nikmasini tarkib topdirish; adabiyotshunoslikka doir fanlarni o'qitishda interfaol usullarni qo'llay olish malakasini shakllantirish; tinglovchilarni mumtoz she'riy shakllar va janrlardagi asarlarni tahlil qilishga o'rgatish kabi vazifalarni maqsad qilgan bo'lib, lirik janrdagi har qanday mumtoz asarni o'quv yoki ilmiy tahlilga torta olish; taqti' va uning qoidalari, bahrlar va ularning tarkibiy tuzilishi, bir xil asliy ruknlardan tashkil topgan bahrlar, ularning o'ziga xos xususiyatlari, turkiy she'riyatda faol qo'llanilgan ramal, hazaj, rajaz, mutaqorib bahrlarida yozilgan she'rlarning taqtiyini belgilay olish; turli asliy ruknlardan tarkib topgan bahrlar va ularning o'ziga xos xususiyatlarini farqlay olish; mumtoz aruzshunoslik asoslari; baytli, bandli va bayt asosidagi bandli she'r shakllari, ularning o'ziga xos xususiyatlari, mumtoz qofiya turlarini bir-biridan ajrata olish kabi ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

O'quv-uslubiy majmua "Oliy ta'limda mumtoz she'r tuzilishini o'qitish muammolari" moduliga oid asosiy masalalarning mohiyatini yoritishga yordam beradi.

Umuman olganda, D.Yusupova tomonidan tuzilgan "Oliy ta'limda mumtoz she'r tuzilishini o'qitish muammolari" nomli fan dasturi va o'quv-uslubiy majmua o'zbek adabiyotshunosligi hamda o'qitishning ilg'or texnologiyalari talablariga to'liq javob beradi, uni nashrfa tavsiya etish mumkin.

B.Karimov FoshDO'TAU professori, filologiya fanlari doktori

**TOSHD O' TAU HUZURIDAGI PKQTMO TARMOQ MARAZIDA
O'QITILADIGAN "O'ZBEK TILI FILOLOGIYASI: O'ZBEK
ADABIYOTSHUNOSLIGI" YO'NALISHI KURSI O'QUV DASTURIGA
TAQRIZ**

Mazkur yo'nalish o'z maqsad va vazifalriga ega, albatta. Buning ijrosi uchun esa kredit modul tizimida dasturda ko'rsatilgan fanlarni dunyo ilm-faniga mos ravishda tashkil etish lozim bo'ladi. Fanlararo integratsiya, ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etish, o'qitish va bili olishda turli metod hamda metodologiyalarni qo'llash – bu davr talabi sanaladi. “Jahon adabiy ta'limining yetakchi konsepsiyalari”, “Adabiyotshunoslik metodlariga xos tamoyillar”, “Oliy ta'limda mumtoz she'r tuzilishini o'qitish muammolari”, “Semantikaning dolzarb muammolari”, “Folklor va yozma adabiy aloqalar”, “O'zbek jadid adabiyoti dunyo adabiyotshunosligi kontekstida” kabi modullarning dasturga kiritilgani maqsadga muvofiq ekanini ta'kidlash zarur.

Dasturda har bir fanni o'quv jarayoniga tatbiq etish uchun, tinglovchilar malakasini oshirish maqsadida rasmiy hujjatlar, jumladan, o'zlashtirishi lozim bo'lgan bilimlar, malaka talablari hamda kompetensiyalar ishlab chiqilgan. Zero, o'zbek adabiyotshunoslarining darajalarini dunyo ilm-fani olimlari, muallimlari darajasiga ko'tarish uchun dunyo adabiyotshunosligidagi ilg'or adabiy-nazariy metodlar tamoyillari, badiiy asarlarning shakliy jihatlariga doir muammolari, jadid adabiyotining dunyo adabiyotshunoslari tomonidan o'rganilishi, dunyo ilm-fan markazlarida o'zbek adabiyoti muammolari tadqiqotlari, o'zbek yozma dabiyoti bilan xalq og'zaki ijodi bilan aloqalarini tinglovchilar e'tiboriga havola etish o'zining yaxshi samaralarini berishi tabiiy.

Dasturda har bir fanning qisqacha tavsifi, amaliy mashg'ulotlarni tashkil qilish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar, malakaviy attestatsiya talablari, shuningidek, tinglovchilarni eng muhim adabiyotlar bilan tanishtirish uchun yangi ilmiy-nazariy adabiyotlar taqdim etilgan. Amaliy mashg'ulotlarda tinglovchilarning ilmiy-

pedagogik faoliyatini inobatga olinishi, ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llay olish malakasiga, ayniqsa, talabalar bilan ustozlarning o'zaro muomala madaniyatiga e'tibor berish kabi masalalarning ushbu o'quv dastur tuzuvchi professor-o'qituvchilari diqqatini o'ziga jalb etgani katta ahamiyatga ega.

Shu bilan birga har bir tavsiya qilingan fanlar kesimida nazariy, maxsus ilmiy adabiyotlarning tavsiya qilingani ham tinglovchilar ilmiy-metodologik saviyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Umuman olganda, mazkur dasurni ta'lim jarayoniga tatbiq etish maqsadga muvofiq, deb hisoblayman.

Filologiya fanlari doktori

S.Normamatov

T.C.
ISTANBUL ÜNİVERSİTESİ REKTÖRLÜĞÜ
Dil Merkezi Başkanlığı

14.09.2020

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi "O'zbek tili filologiyasi: o'zbek adabiyotshunosligi" yo'nalishi kursi o'quv dasturiga

TAQRIZ

Avvalo shuni alohida ta'kidlash lozimki, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tashkil qilinganiga ko'p vaqt o'tganiga qaramay, ilmiy, pedagogik yo'nalishda katta yutuq va natijalarga erishmoqda. Binobarin, pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish markazining aynan shu nufuzli universitet qoshida ochildani ayni muddao bo'lgan.

"O'zbek tili filologiyasi: o'zbek adabiyotshunosligi" yo'nalishidagi o'quv dasturining mazmun-mundariyasi bilan tanishganda yuqoridagi e'tirofimiz haqligiga yana bir bor amin bo'ldik.

Kursning maqsad va vazifalari tadrijiy tamoyil asosida, aniq rejada o'z aksini topgan. Tinglovchi – pedagoglarning kurs yakunida egallashi lozim ko'nikma, malaka hamda kompetensiyalari orasida jahondagi yetakchi adabiy tizim va konsepsiyalardan xabardor bo'lish, adabiyot va folklor munosabatlarining nazariy-metodologik muammolarini bilish kabilarning o'rin olgani ushbu kursning ilmiy-nazariy va amaliy salohiyati ancha shakllangani va ma'lum tajribaga egaligini ko'rsatmoqda. 1-modulning "Kredit modul tizimi va o'quv jarayonini tashkil etish" deb nomlangan 1.1-qismida kredit tizimi haqidagi muhim tushuncha va tamoyillar, ayniqsa onlayn darslarni tashkil etish va o'tqazishda pedagog e'tibor qaratishi muhim bo'lgan jihatlar aks etgan.

"Ilmiy va innovatsion faoliyatni rivojlantirish" bo'limida esa pedagogning ilmiy, pedagogik salohiyatini jahon standartlariga chiqarish yo'lidagi zarur tavsiya, ko'rsatmalar belgilab berilgan.

2-modul "Pedagogning axborot va kommunikativ komponentligini rivojlantirish"ga qaratilgan bo'lib, bu, ta'bir joiz bo'lsa, 1-modulning mantiqiy davomi va yakunlovchi bosqichidir. Ushbu modulda tinglovchi-pedagog o'zlashtirishi ko'zda tutilgan multimedial interaktiv o'quv-uslubiy qo'llanmalarni va elektron ta'lim resurslarini tayyorlash, ulardan ta'lim jarayonida samaraliy foydalanish, QR – kod va undan foydalanish, shuningdek, sohaga tegishli ingliz tilidagi maqolalarni o'qib, tushunish ko'nikmasi kabilarning qamrab olingani mutaxassis kadrlarning o'z yo'nalishlari bo'yicha yanada tajribali bo'lishlariga qaratilgan. "Mutaxassislik fanlari" deb nomlangan 3-modul 6 bo'limdan tashkil topgan bo'lib, ushbu modulda folklor, mumtoz va zamonaviy adabiyotning samarali o'qitilishiga yo'naltirilgan ilmiy-nazariy va pedagogik yo'llanmalar ifoda etilgan. "Adabiyotshunoslik metodlari va tamoyillari", "Folklor va yozma adabiy aloqalar", "O'zbek jadid adabiyoti dunyo adabiyotshunosligi kontekstida" bo'limlaridagi talab va ko'nikmalarni o'zlashtirgan pedagog-tinglovchi ta'lim jarayonida jiddiy yutuq va natijalarga erishmogi shubhasizdir.

O'quv kursi so'ngida amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish bo'yicha ko'rsatma va tavsiyalar, shuningdek, mustaqil malaka oshirishni tashkil etish bo'yicha muhim ko'rsatma va tavsiyalar o'rin olgan. O'quv dasturini tuzishda foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatida o'zbek olimlari qatori dunyodagi taniqli soha mutaxassislarining asarlari, shuningdek, sohaga oid 8 internet saytlaridan foydalanilgani ham mazkur dasturning mukammalligini ta'minlovchi omillardandir. Xulosa qilib aytganda "O'zbek tili filologiyasi: o'zbek adabiyotshunosligi" o'quv dasturini ta'lim jarayoniga tatbiq etish mumkin.

Emek Ushenmez,

Filologiya fanlari doktori, Istanbul universiteti professori